

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ**

**ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ ПІДЛІТКА:
СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ**

монографія

Київ – 2019

УДК 37.064.1.035 : 316.752] – 053.6

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 7 від 27 червня 2019 р.)*

Рецензенти:

Федорченко Т. С. – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України;

Васюк О. В. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Ц 62 **Цінність життя підлітка: світоглядні орієнтири** : Монографія / [В.М. Шахрай (Ред.), Т.Ф. Алексєєнко, Л.В. Гончар, Л.В. Канішевська, Р.В. Малиношевський (2019)]. – Київ, 2019. – 136 стор.
ISBN 978-966-189-501-9

У монографії порушено проблему формування у підлітків цінності життя, зокрема у взаємодії закладу загальної середньої освіти і сім'ї. З'ясовано важливість засвоєння дітьми підліткового віку цінності життя в сучасній соціокультурній ситуації, визначено сутність, структуру поняття «цінність життя», критерії, показники встановлення рівня сформованості цінності життя у підлітків, на основі яких проведено педагогічну діагностику. Обґрунтовано педагогічні умови формування в підлітків цінності життя, розроблено змістово-методичний інструментарій їх реалізації у виховній та просвітницькій роботі з підлітками та їхніми батьками.

Для науковців, учителів закладів загальної середньої освіти, працівників соціально-виховної сфери.

УДК 37.064.1.035 : 316.752] – 053.6

ISBN 978-966-189-501-9

© Інститут проблем виховання, 2019
© Авторський колектив, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА . . . 9	
1.1. Цінності та їх роль у життєдіяльності особистості сучасного суспільства	9
1.2. Наукові ідеї про цінність життя в контексті їх використання у вихованні підлітків.	19
1.3. Сутність, структура поняття «цінність життя особистості» та його специфіка щодо підлітків.	28
1.4. Діагностика сформованості цінності життя у дітей підліткового віку	41
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОРІЄНТИРИ ФОРМУВАННЯ В ПІДЛІТКІВ ЦІННОСТІ ЖИТТЯ У ВЗАЄМОДІЇ ШКОЛИ І СІМ'Ї	55
2.1. Педагогічні умови формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї.	55
2.2. Змістово-методичні аспекти формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї	70
2.2.1. Методика формування цінності життя у молодших підлітків	70
2.2.2. Форми і методи формування безпеки життя у старших підлітків як складника цінності життя у взаємодії школи і сім'ї	87
2.2.3. Профілактика інтернет-ризиків та комп'ютерної залежності підлітків	103
ВИСНОВКИ	121
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	124

ПЕРЕДМОВА

Сучасний світ, що повсякчас ускладнюється, породжує доволі багато ризиків для життєдіяльності сучасної людини, зумовлюючи зростаючу невизначеність у світогляді та поведінці молодого покоління. Слід вказати на розмивання ціннісної основи буття суспільства, зокрема послаблення такої базової цінності, як цінність життя. Підлітками цінність життя часто сприймається як просте задоволення своїх матеріальних і розважальних потреб, а не як розбудова життя на ґрунті гідності, справедливості, повноцінної самореалізації. Факти агресії, цькування, байдужості у сучасній молодіжній комунікації нерідко стають причинами суїцидів, підтверджуючи певне знецінення життя в сучасному соціумі. До трагічних наслідків призводять ризиковані ігри підлітків на дорогах, транспортних засобах, у будівлях тощо. Особливою небезпекою характеризуються гаджетні ігри та програми, що маніпулюють дітьми, втягують у смертоносні групи, підштовхують до суїцидальних вчинків (Корба, 2018). Це зумовлює необхідність активізації виховної роботи з дітьми, що спрямована на усвідомлення підлітками цінності життя, його безпеки та багатогранності. У листі Міністерства освіти і науки України «Про деякі питання організації в закладах освіти виховної роботи щодо безпеки й благополуччя дитини в 2018/2019 навчальному році» зазначається, що «в сучасному світі активізуються такі негативні явища серед дітей та учнівської молоді, як насильство, кібертретирування, секстинг, булінг тощо, що не може не викликати стурбованості й посиленої уваги широких кіл громадськості, освітян, батьків» (Про деякі питання, 2018).

Проблема формування у підлітків цінності життя є доволі важливою як в теоретичному, так і практичному плані.

У суспільній думці час від часу виникають гострі дискусії щодо того, у чому полягає цінність життя людини. Вони стають особливо актуальними в переломні періоди суспільного розвитку, яким є нинішній, якому притаманні як надзвичайно швидкі соціальні й технічні зміни, так і виникнення загроз різного характеру для індивіда.

Філософи, соціологи, психологи відзначають знецінення людського життя на рубежі XX – XXI ст. Вони акцентують увагу на

тому, що зростання психологічних і фізичних навантажень на людину призводить до того, що їй доводиться безперервно бути в напрузі, прискорювати задані природою фізіологічні, емоційні, інтелектуальні ритми, що підринає її сили та сприяє виникненню низки хвороб (Жизнь как ценность, 2000; Матюхіна, 2013).

Ось чому як ніколи раніше актуальною стає турбота кожної людини про себе. На думку відомого українського соціолога і філософа Л. Сохань, «XXI століття гостро поставило питання про надійність людини, її здатність і готовність адаптуватися і жити у складному світі з високим динамізмом усіх суспільних процесів, непередбачуваністю глобальних змін і катастрофічних ситуацій, що перманентно виникають у різних регіонах планети. Це висуває підвищені вимоги до людини, її здатності адаптуватися до нових умов існування. Радикальні зміни в соціальному бутті на планеті, а також експерименти над людською природою, які щораз ширше розгортаються (клонування, наслідки нейролінгвістичного програмування, комп'ютеризації та ін.), усіяло активізували завдання збереження людської особистості, її цілісності, суверенності» (Сохань, 2010, с. 110).

Виходячи з такого становища сучасного людського буття, перед педагогічною наукою і практикою постає надзвичайно важливе і невідкладне завдання сьогодення – визначення, обґрунтування способів формування в юного покоління ставлення до свого життя як до пріоритетної людської цінності та їх реалізація у виховній роботі з дітьми і молоддю.

Педагогічне дослідження формування в підлітків цінності життя зумовлене передусім потребами соціально-виховної практики, адже ситуація зі ставленням до свого життя та здоров'я дітей та молоді в сучасній Україні є невтішною. Суттєвий вплив на розвиток порушень здоров'я має вживання підлітками алкоголю, залучення підлітків до куріння. Небезпекою для життя є зростання рівня агресії й насильства в підлітковому середовищі в умовах зниження умовного порогу застосування фізичного насильства. Особливо загрозливим явищем є самогубство дітей.

Актуалізують проблему формування в дітей підліткового віку цінності життя, зокрема у взаємодії школи і сім'ї, міжнародні правові документи, закони та нормативні акти України, зокрема

Закони України «Про освіту», «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з дітьми і молоддю», Концепція нової української школи, Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки.

У дослідженні враховується науковий доробок, який безпосередньо чи дотично пов'язаний із питанням, що вивчається. Насамперед беремо до уваги визначення сутності категорії «цінність», розкриття впливу ціннісних орієнтацій на розвиток особистості, її життєдіяльність, що відображено у працях таких відомих філософів, психологів і педагогів, як І. Бех, П. Гуревич, А. Здравомислов, М. Каган, Д. Леонт'єв, А. Ручка, О. Сухомлинська, В. Сагатовський та інші.

Небезпека для повноцінного розвитку людської особистості, пов'язана з розвитком техніки, посиленням ритму життя в індустріальному суспільстві, висвітлена в дослідженнях М. Бердяєва, А. Камю, Г. Маркузе, зокрема у праці Г. Маркузе «Одномірна людина».

Антропологічні філософські напрями ХХ ст., зокрема філософська антропологія, екзистенціалізм, обґрунтовують цінність індивідуального людського життя. А. Швейцер у праці «Культура і етика» запропонував ідею благоговіння перед життям і визнав цінність життя абсолютною, що має цілковитий пріоритет серед інших цінностей (держава, нація, релігія).

Певні аспекти проблеми цінності життя розкрито сучасними дослідниками – О. Гінатуліною, О. Матюхіною, О. Михайликом, С. Труньовим.

Взаємодію школи і сім'ї у різних її аспектах розглянуто у працях Т. Алексеєнко, Л. Гончар, О. Докукіної, К. Журби, Т. Кравченко, В. Постоного.

Водночас проблема цінності життя, теоретичних і методичних засад формування її в підлітків, зокрема у взаємодії школи і сім'ї, цілісно не досліджувалась, що й зумовило необхідність її вивчення.

Результати аналізу практики виховної роботи в закладах загальної середньої освіти підтверджують, що проблемі формування цінності життя підлітків не приділяється належна увага, оскільки немає відповідного усвідомлення педагогами важливості проблеми, відсутня системність у роботі, зокрема на основі

залучення до неї такої дієвої соціально-виховної інституції, як сім'я, переважають форми й методи виховання, що мало враховують внутрішній світ сучасного підлітка, його інтереси та потреби тощо.

Об'єкт дослідження – процес формування цінності життя у підлітків.

Предмет дослідження – педагогічні умови та методичне і змістове забезпечення формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов і змістово-методичного забезпечення формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї.

Концепція дослідження містить три взаємопов'язані компоненти (концепти): методологічний, теоретичний, технологічний.

Методологічний концепт відображує взаємозв'язок і взаємодію **наукових підходів** до вивчення проблеми формування в підлітків цінності життя. У дослідженні такими підходами є: *антропологічний підхід*, спрямований на збереження цілісної особистості в єдності її біологічного, психічного, соціального, духовного складників; *аксіологічний підхід* розкриває необхідність виховання дітей на ґрунті духовних цінностей, ціннісного ставлення до свого життя, життя інших людей, природного світу; *системний підхід*, який забезпечує можливість розглядати цінність життя як цілісне особистісне утворення, що має структурні, функціональні зв'язки, а формування в підлітків цінності життя передбачає розроблення системи педагогічних заходів; *особистісно-діяльнісний підхід* зумовлює вимогу організації суб'єкт-суб'єктної виховної взаємодії (учитель – учні – батьки), за якої учень усвідомлює себе особистістю, розкриває власні можливості, творчі здібності та стає активним учасником соціального життя; *компетентнісний підхід* скеровує виховний процес до досягнення практичних результатів, оволодіння ключовими життєвими компетенціями, необхідними для самостійного вирішення життєвих ситуацій, які будуть виникати перед підлітками; *культурологічний підхід* орієнтує процес виховання на засвоєння дітьми й молоддю культурних надбань людства та рідного народу.

Теоретичний концепт визначає ідеї, вихідні позиції, що дають можливість з'ясувати сутність і структуру поняття «цінність життя».

Технологічний концепт містить обґрунтування та експериментальну перевірку педагогічних умов формування в дітей підліткового віку цінності життя в нових соціокультурних умовах, розроблення методичних рекомендацій.

РОЗДІЛ 1. ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Цінності та їх роль у життєдіяльності особистості сучасного суспільства

У будь-якому суспільстві духовні інтереси і ціннісні орієнтації, як елементи саморегуляції поведінки особи, є об'єктом виховання і самовиховання. Розвинуті духовні інтереси і ціннісні орієнтації – ознаки зрілості особистості, один із головних показників міри її соціалізації (Людина в сфері, 1998, с. 319). Особливо актуальною проблема виховання дітей та молоді на основі вироблених у ході розвитку людства цінностей є для сучасної України. Це зумовлено певними чинниками: морально-психологічним станом українського суспільства, який характеризується відчутною втратою духовності, зростанням явищ дезорієнтації, життєвої невизначеності, відчуттям апатії та зневіри; змінами в соціально-економічних умовах, що спрямовують пошук нових ціннісних орієнтацій; переходом до нової парадигми виховання, в центрі якої є особистість дитини у всіх її взаємозв'язках і опосередкуваннях. Для позитивно спрямованого розвитку будь-якого суспільства, включаючи українське, є долучення до цінностей дітей та молоді, на чому акцентує увагу сучасний західний соціолог Н. Смелзер, зазначаючи, що «суспільство не може зберегтися, якщо його цінності не засвоюються новими його членами» (Смелзер, 1994, с. 126). На необхідності залучення дітей та учнівської молоді до загальнолюдських цінностей, виховання відповідальності не лише за себе, а й «за розвиток і добробут країни та всього людства», наголошується в Концепції Нової української школи, яка знаменує кардинальну зміну в освітній політиці України (Нова українська школа, 2016, с. 19).

Про актуальність ціннісної проблематики в освітній сфері свідчить і аналіз філософських, психолого-педагогічних досліджень, зокрема щодо визначення сутності виховання. Наприклад, М. Каган виховання визначає як «формування системи цінностей людини, з її специфічним змістом і ієрархічною структурою» (Каган, 1997, с.176). О. Сухомлинська називає ціннісний підхід у

формуванні особистості «найпріоритетнішою виховною проблемою» (Сухомлинська, 1997, с. 106).

Слід зазначити, що думки про різні види цінностей (благо, добро, красу, святість тощо) з'являються у світовій філософській думці дуже рано (у міфології, у класиків античності, у теологів середньовіччя, у ренесансних мислителів, у філософів Нового часу).

Але узагальнюючого уявлення про цінність і відповідно про закономірність її прояву в різноманітних конкретних формах у філософії довгий час не було. Проблема цінностей як така відома лише з другої половини XIX століття, коли це поняття було введене в науковий обіг для позначення специфічно ціннісної сфери людського буття.

У філософії у 90-і роки XX століття в країнах пострадянського простору проблема цінностей піднімається на ґрунтовний науковий рівень. Л. Столович видає дослідження історичного процесу становлення і розвитку теорії цінностей (Столович, 1994). Важливий внесок у розробку цього питання здійснює М.Каган працею «Філософська теорія цінності» (Каган, 1997). Значної результативності досягають українські дослідники – філософи, соціологи, педагоги, психологи (І. Бех, О. Вишневський, О. Сухомлинська та інші.) (Бех, 1998; Вишневський, 1997; Сухомлинська, 1997).

Але, незважаючи на досить широкі дослідження з цієї проблеми, у науковій літературі немає єдиного погляду на визначення поняття «цінність», його сутність та природу. Серед різноманітних підходів до розуміння цінностей можна назвати два основні.

1. Значущість. Наприклад, А. Ручка розуміє цінність як матеріальний чи ідеальний предмет, що має певну життєву значущість для даного соціального об'єкта, тобто здатність задовольняти його потреби та інтереси (Ручка 1987, с. 132). Л. Архангельський розглядає орієнтацію на цінності як характерну рису людського життя: протягом багатовікової історії люди виробили здатність вирізняти в світі, що їх оточує, предмети і явища, які набували для людей значущості і тому до них виявляли особливе ставлення: цінували і оберігали їх, прагнули до володіння ними, орієнтувались на них в своїх діях і прагненнях (Архангельський, 1978, с. 5). Такий підхід бачимо в дослідженнях А. Єрмоленко та І. Єрмоленко,

які зазначають, що «цінності – це рівень значущості одного стосовно іншого в певній системі» (Єрмоленко, 2017, с. 110). Водночас окремі дослідники наголошують на тому, що тут важлива не будь-яка значущість, а лише та, яка сприяє позитивному розвитку суспільства, тобто їй більше підходить визначення «благо» – здатність задовольняти розумну, позитивну, дійсну потребу індивіда (Кричевский, 1987, с. 130). Для цієї групи науковців характерним є визнання цінностями як ідеальних, так і матеріальних предметів і явищ, що виступають засобами задоволення потреб та інтересів людей;

2. Ставлення. Насамперед виділяємо у цій групі дослідників М. Кагана, який стверджує, що цінність виявляється перед нами саме як ставлення, до того ж ставлення специфічне, оскільки воно зв'язує об'єкт з суб'єктом, тобто з носієм соціальних і культурних якостей, які визначають надіндивідуальний зміст його духовної діяльності (Каган, с. 67). Близьким до цього є розуміння цінності П. Гуревичем, який наголошує, що це ставлення до світу особистісно забарвлене і воно виникає не тільки на основі знання та інформації, але і власного життєвого досвіду людини (Гуревич, 1988, с. 20). Дослідники цього спрямування заперечують матеріальне буття цінності, адже цінність, з їхнього погляду, не може бути деяким предметом, явищем, процесом, бо дані «речі» здатні бути лише носіями цінності (Каган, с. 67). О. Вишневський також вказує на ідеальну природу цінностей та сприймає їх як певну систему ідей і цілей, у здійсненні яких вбачають сенс свого існування людина і суспільство (Вишневський, 1997, с. 86). Фахівці акцентують увагу на тому, що цінності – це таке ставлення, в основі якого лежить духовність; воно є відбиттям найсуттєвішого в людині, незначною мірою залежить від таких регуляторів поведінки, як вигода і користь. І. Бех, зокрема, зазначає, що оволодіння індивідом цінностями «завжди так чи інакше пов'язується з виходом за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і центрованість на морально-духовній культурі людства» (Бех, 1998, с. 6).

Якщо перший підхід переважно розглядає цінності через призму життєвих потреб людей, що мають значення у їхньому безпосередньому життєзабезпеченні, то другий більше зводить цінності до ідеального буття, яке стоїть над життєвими потреба-

ми й бажаннями людини, спрямовує її до певного Абсолюту як найвищого виміру людської духовності (Духовні цінності, 1999, с. 9). Відповідно до цього цінності розрізняють «звичайні», покликані задовільняти найперші життєві потреби, і «вищі», «базові», «ключові», «універсальні», «соціальні».

Ми притримуємось думки, що переконливішим у визначенні поняття «цінність» є його розуміння як ставлення, адже цінністю є не об'єкт сам по собі, а його властивість, здатність задовольняти людську потребу. Об'єкт є лише носієм цінності. Для того, щоб він володів цінністю, необхідним є усвідомлення людиною наявності в ньому таких властивостей. Ставлення, яке відбиває позитивне значення об'єкта для суб'єкта, визначається як ціннісне. Ціннісне ставлення викликане до життя могутньою потребою – потребою позабіологічної орієнтації діяльності і поведінки людей. Поняття «ціннісне ставлення» розкриває єдність потреб суб'єкта і властивостей об'єкта, характеризує зв'язок внутрішнього і зовнішнього, об'єктивного і суб'єктивного, воно, на думку М. Кагана, є багатомірним, складно-цілісним утворенням, а тому не зводиться ні до чистої об'єктивності, що є характерним для теології, ні до «голої» суб'єктивності, яка породжує абсолютну релятивність ціннісних суджень (Каган, с. 50). Разом з тим ми хочемо звернути увагу на те, що суттєвих відмінностей між двома названими підходами до розуміння цінностей немає, багатьма аспектами вони схожі. Тому, виходячи з аналізу наукової літератури, ми визначаємо цінності як суб'єкт-об'єктне ставлення, в якому виявляється значущість для суб'єкта предметів навколишнього світу як засобів задоволення особистісних потреб.

Цінності знаходяться в тісному зв'язку з потребами та інтересами. Вони є найважливішими стимулами людської діяльності і висвітлюють те, «що людині потрібно, до чого вона виявляє інтерес, що їй дороге в житті» (Здравомыслов, 1986, с. 3). Потреби, інтереси, цінності виступають важливою поєднувальною ланкою між суспільством, соціальним середовищем і індивідумом, особистістю.

Потреба є властивістю всього живого, що відображує початкову, вихідну форму його активності. Без задоволення базисних потреб неможливе існування ні біологічного, ні соціального ор-

ганізму. У цьому смислі потреба є вираженням необхідності. Інтерес, на відміну від потреби, фіксує спрямованість діяльності суб'єкта на явища певного кола. Знаходження «власного гнізда» означає не лише задоволення потреби й реалізацію інтересу, а цілу гаму переживань, які впливають на духовний світ людини. Узагальнені, найтипівіші для даного суб'єкта потреби, інтереси і переживання, що сформувалися у єдину домінанту, є цінностями (Філософія, 1995, с. 425-426).

А. Здравомислов, порівнюючи потреби, інтереси, цінності, вказує на культуротворчу, духовну функцію цінностей: «У світі цінностей ... проходить ускладнення стимулів поведінки людини і причин соціальної дії. На перший план виходить не те, що безумовно необхідно, без чого не можна існувати (це завдання вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з т. з. матеріальних умов буття (це рівень дії інтересів), а те, ... що відповідає уяві про призначення людини і її гідність, ті моменти в мотивації поведінки, в яких виявляється самоствердження і свобода особистості» (Здравомыслов, 1986, с. 160). Доволі близькою до цієї точки зору є позиція Н. Чавчавадзе, який вважає, що діяльність, цілком і повністю визначена потребою, ніяк не може бути вільною. До тих пір, поки людина перебуває під владою потреби, говорити про свободу нічого. Свобода людини є завжди звільнення від влади нижчих цінностей, вибір вищих цінностей і боротьба за їх здійснення (Чавчавадзе, 1984, с.29-30).

Важливим є висновок дослідників про те, що вищі цінності не мають утилітарного характеру, а виступають інтегральним регулятором діяльності, спрацьовуючи на рівні фундаментального вибору, коли людина визначає себе як особистість. Головною особливістю вищих цінностей є те, що в повсякденній рутині буднів вони можуть ніби розсіюватися, стаючи прихованим фоном для вчинків людини. Водночас вони не позбуваються своєї значимості для людини і в ситуації вибору виступають сильним стимулом до певного типу поведінки.

Грунтовно характеризує цінності Д. Леонт'єв, визначаючи три форми їх існування: 1) суспільні ідеали – вироблені суспільною свідомістю і наявні в ній узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя; 2) предметне втілення цих

ідеалів у діяннях або творах конкретних людей; 3) мотиваційні структури особистості («моделі належного»), які спонукають її до предметного втілення в своїй поведінці та діяльності суспільних ідеалів. Соціальні цінності, на думку вченого, виконують роль сполучної ланки між поведінкою особистості, з одного боку, й соціальними групами, спільнотами та суспільством – з іншого, і особистісні цінності є генетично похідними від цінностей соціальних груп (Леонтьев, 1996).

Отже, можна вважати основною формою відображення цінностей ідеал. Як зазначається в дослідженнях українських філософів, «ідеал є ціннісною характеристикою певного явища і як такий виконує роль стратегічного орієнтира на шляху руху від суцього до належного» та є еталоном цінності (Філософія, 1995, с. 426). Тому цінність є вищою в тому випадку, коли найбільшою мірою зближається з ідеалом.

Результатом історичного розвитку і взаємодії різних культур стає формування загальнолюдських ідеалів, утворення єдиної загальнолюдської системи цінностей, що поєднує найвагоміші культурні досягнення різних епох і народів. С. Русова акцентує увагу на тому, що «ідеал – це те найкраще, що кожний народ проніс протягом віків культурного існування, за що він боровся, що постійно змагався покласти як підвалину свого народного (громадянського) життя» (Русова, 1996, с. 28). Из усіх сформованих цінностей та ідеалів кожна особистість відбирає ті, що відповідають її нахилам, вихованню, освіті, особистому життєвому досвіду.

У дослідженнях зазначається, що цінності постають як системотворче ядро програми, задуму діяльності і внутрішнього духовного життя (Філософія, 1995, с. 427). А тому, щоб зрозуміти суть певної культури або людини, треба звернутися до відповідних систем цінностей, що надають їхній життєдіяльності сенсу. На цьому наголошує А. Здравомислов, зазначаючи, що «система цінностей в широкому смислі слова – це внутрішній стержень культури, об'єднуюча ланка всіх галузей духовного виробництва, всіх форм суспільної свідомості» (Здравомислов, 1986, с. 169).

Для своєї повноцінної реалізації особистість має засвоїти не окремі цінності, а на їх систему, адже лише система стає ядром життєдіяльності і внутрішнього духовного життя індивіда. Не-

обхідно зазначити, що в науковій літературі називаються різні системи цінностей, які розрізняють насамперед за критеріями їх класифікації.

Доволі широко класифікацію систем цінностей на основі різних критеріїв подає П. Ігнатенко: за об'єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні; за метою засвоєння – егоїстичні, альтруїстичні; за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні; за способом вияву – ситуативні, стійкі; за роллю в діяльності людини – термінальні, інструментальні; за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.); за належністю – особистісні (індивідуальні), групові, колективні, суспільні, загальнонародні, загальнолюдські (Ігнатенко, 1997, с. 119).

Варто виділити позицію Т. Бутківської, яка в систему цінностей соціального суб'єкта включає такі цінності: сутнісно-життєві (уявлення про добро і зло, щастя, межу та сутність життя тощо); універсальні: а) вітальні (життя, здоров'я, особиста безпека, добробут, сім'я, родичі, освіта, правопорядок); б) суспільного визнання (працелюбство, соціальний статус та ін.); в) міжособистісного визнання (чесність, альтруїзм, доброзичливість тощо); г) демократичні (свобода слова, совісті, національний суверенітет); партикулярні (належність до малої батьківщини, сім'ї); трансцендентні (віра в Бога, прагнення до абсолюту) (Бутківська, 1997, с. 131).

Цікавий підхід до класифікації цінностей віднаходимо у М. Лапіна, який притримується думки про існування систем цінностей відповідно до потреб індивідів: вітальних – найпростіших і первинних потреб, що значимі для збереження і продовження роду (благополуччя, комфорт, безпека); інтеракціоністських – більш складних потреб у спілкуванні, взаємодії з іншими людьми; соціалізаційних – ще більш складних потреб в засвоєнні цінностей, норм, зразків поведінки, що схвалюються в даному етносі, суспільстві, культурі; смисложиттєвих – вищих за складністю і функціями потреб у наповненні своєї діяльності загальним смислом, що значимий для всього життя (Динамика цінностей, 1996, с. 49).

Своє бачення цієї проблеми пропонує О. Вишневський, який виділяє п'ять груп цінностей – особистого життя людини, родинного життя, сфери суспільно-громадських стосунків, націо-

нально-державного життя і життя всього людства (Вишневецький, 1997, с. 87).

Найбільш широко використовується в прикладних дослідженнях у вітчизняній та зарубіжній науці метод класифікації, запропонований М. Рокичем – цінності-цілі і цінності-засоби або термінальні й інструментальні цінності (Рокич, 1995).

Дослідник теорії цінності М. Каган, говорячи про побудову систем цінностей, наголошує, що для цього потрібно визначити нижню межу аксіосфери, яка залежить від того, чи народжуються цінності в матеріально-практичних і біофізіологічних процесах людського буття, чи їх породжує той рівень життєдіяльності, коли людина із об'єкта серед об'єктів стає суб'єктом діяльності, якому притаманні свобода, усвідомлена спрямованість поведінки і одночасно самосвідомість, що регулює цю поведінку (Каган, 1997, с. 82). Будучи прихильником другого підходу, М. Каган визначає систему цінностей як поєднання моральних (міжособистісні, особистісно-колективні), соціально-організаційних (політичні, правові), релігійних, естетичних, екзистенційних і художніх цінностей, які починають складатися ще в культурі Стародавньої Греції (Каган, 1997, с. 95). Близькою до цієї думки є позиція І. Беха, який наголошує, що перспективним є підхід, відповідно до якого в основу структури цінностей покладаються не генетично ранні спонуки фізіологічного характеру, а генетично пізні утворення, які, будучи «вторинними» в генетичному плані, є первинним у структурному (Бех, 1998, с.18).

Такий широкий підхід до класифікації цінностей приводить до визнання їх значної кількості. Фахівці називають десятки, навіть сотні цінностей, що помітно утруднює їх використання як у педагогічній сфері. Тому важливо сформулювати базові (ключові) цінності, які є основою ціннісної свідомості людей. В.Сагатовський, наприклад, до базових (основних) відносить такі цінності: благо, свобода, співпричетність, добро, мудрість, користь, правда, істина, творчість, краса, святе (Філософія, 1995, с. 428-430).

Для визначення набору цінностей, що є значущим для конкретної людини і характеризує її з боку соціальної й особистісної розвиненості, дослідники використовують поняття «ціннісне поле» (Нечитайло, 2015, с. 154). Сюди належать найважливіші

для особистості цінності, що складають основу її ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації характеризують як систему стійких ставлень особистості до навколишнього світу і самої себе (Сластенин, & Чижаківа, 2003, с. 128).

Відомий дослідник проблем виховання особистості та ролі у цьому процесі цінностей І. Бех наголошує, що струнка, несуперечлива, стійка система ціннісних орієнтацій дозволяє людині прожити життя зосереджено і продуктивно, обумовлюючи такі якості особистості, як цільність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових зусиль в ім'я цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції, наполегливість у досягненні мети. Вихователям сучасного юного покоління варто взяти до уваги глибоку думку дослідника, що «суб'єкт з розвинутою ціннісною системою є дійовим носієм моральних норм, на якого можна покласти іншій людині при розв'язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він знає, що є загальнозначущим, ustalеним, вічним, а що марнотратним» (Бех, 1998, с. 20). Цінною є думка І. Беха щодо становлення ієрархії особистісних цінностей і смислів у юної особистості, адже за цих умов їй вдасться не розчинитись в емпіричному бутті, не втратити дійсні сутнісні потенції, а створить можливість існувати і діяти вільно, тобто свідомо, цілеспрямовано, виходячи з самої себе (Бех, 1998, с. 17).

Водночас слід наголосити, що в нинішній період розвитку суспільства таку систему цінностей виробити в індивідів доволі складно. На думку ряду дослідників, нині регуляторами поведінки людини все більше стають не вищі цінності, а задоволення тих її життєвих потреб, які є схожими на інстинктивно-емоційні потреби тварин чи первісних людей (Філософія, 1995, с. 311). У наукових працях визначаються негативні явища у світогляді сучасної молоді, що породжені суспільством споживання: занурення свідомості юного індивіда в потік постійного задоволення бажань, у якому немає місця цінностям; життєвий успіх людини визначається не тим, скільки вона зробили і виробила, а тим, скільки вона спожила; індивід в суспільстві споживання відчуває свою значимість і самодостатність у тому випадку, коли є носієм певної споживчої поведінки, а не знань, вмінь, особистих якостей чи цінностей тощо (Ситаров, & Романюк, 2016).

Дослідники В. Ситаров та Л. Романюк вважають, що в «сучасному світі все має свою ціну, але не має цінності», а «світ стиснувся до вузькоутилітарних, прагматичних речей недовговічного користування». Тому стає все більш очевидним, що «цивілізація досягла межі, оскільки людина і суспільство без цінностей жити не можуть, вони приречені на вимирання (Ситаров, & Романюк, 2016, с. 125). На думку О. Невмержицької, небезпекою «у сучасній ситуації є те, що багато людей по-різному розуміють одні і ті ж цінності та неоднозначно ставляться до них, а тому переживають ціннісну дезорієнтацію» (Невмержицька, 2015, с. 25).

Тому важливе значення для долання індивідуалістичних, примітивних потреб, інтересів має цілеспрямоване залучення дітей та молоді до соціально-духовних цінностей, які будуть сприяти гармонізації взаємодії суспільства, людини і природи, встановленню гуманістично-екологічних або гуманістично-космічних стосунків (Філософія, 1995, с. 311). Серцевиною сучасного виховного процесу має бути, з погляду І. Беха, комплекс педагогічних зусиль, що допомагає зростаючій особистості свідомо оволодівати і привласнювати духовні цінності (Бех, 2017, с. 7). На необхідності розвитку в сучасній молоді вмінь «бачити, цінувати і зберігати вічні людські цінності як стратегічні орієнтири життя» наголошує дослідник С. Гуров (2018, с. 89). Вважаємо вартою уваги позицію В. Ситарова та Л. Романюк, які наголошують, що «завданням сучасного суспільства є допомога молодим людям у відкритті ними світу цінностей, що є своєрідним джерелом духовного виробництва, яке, в свою чергу, має вирішальне значення в справі виховання підростаючого покоління» (Ситаров, & Романюк, 2016, с. 125).

Українське суспільство і педагогічна громадськість усвідомлюють значимість формування ціннісного світу особистості та загрозу ціннісного нігілізму, нехтування цінностями загальнолюдської культури. Це відображається в новій освітній політиці України, що проголошує необхідність виховання юного на ґрунті загальнолюдських цінностей. У концепції Нової української школи акцентується увага на важливості формування в учнів ціннісних ставлень і суджень, «які слугують базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством», а виховний

процес в закладі освіти проголошується невід’ємною складовою всього освітнього процесу, який повинен орієнтуватися на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя. Повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність) (Нова українська школа, 2016, с. 19).

Отже, в наукових працях наголошується як на регулювальній силі цінностей, так і на небезпеці заміни духовно-моральних цінностей як регуляторів поведінки сучасної молоді людини на мінливі утилітарні потреби. Це вимагає посилення зусиль педагогічної спільноти на формування у юного покоління необхідних для повноцінного життєбуття особистості і суспільства загальнолюдських цінностей, що були вироблені світовою та національною культурами.

Разом з видатним філософом культури ХХ століття П. Соросом будемо вірити, що криза ціннісних орієнтирів завершиться утвердженням вищих цінностей і перемогою духовності: «Якою не була фундаментальна криза, попереду перед нами не безодня смерті, а гірська вершина життя, з новими горизонтами творчості і свіжим поглядом на вічні небеса» (Антологія, 1996, с.458).

1.2. Наукові ідеї про цінність життя в контексті їх використання у вихованні підлітків

Серед важливих виховних проблем сьогодення виокремлюється проблема формування у підлітків цінності життя як пріоритетної цінності. Це зумовлено низкою явищ, що відбуваються як у суспільстві загалом, так і в підлітковому середовищі. Ряд дослідників вказують на те, що у сприйнятті багатьох сучасних людей, які сформовані епохою споживання, цінність життя суттєво знизилась. Це зумовлено, зокрема, такими причинами: прагнення до задоволення постійно зростаючих потреб призводить до того, що людина стає нездатною до істинної радості, позитивної оцінки сьогодення, а життя постає перед нею насамперед в утилітарно-функціональному вимірі; зростання насильства у різних формах набуває характеру повсякденності, породжуючи байдужість

до болі і смерті іншого, найважливішого чинника, завдяки якому людина осмислює цінність життя в цілому (Баєва, 2003, с. 157). Науковці вказують на величезні зміни в бутті сучасної людини, що вимагають від неї швидкої адаптації до соціального, технологічного, природного світу, призводячи до напруження фізичних, інтелектуальних, духовних сил, а тому людина має дбати про забезпечення свого повноцінного життя. Експерименти, що проводяться над людською природою, наприклад клонування, гостро ставлять питання збереження цілісності людської особистості (Сохань, 2010, с. 110).

Хоча людське життя завжди хвилювало філософів, найбільш випукло проблему цінності життя було піднято у філософії наприкінці XIX – поч. XX ст., насамперед представниками філософії життя. Мислителі цієї школи намагалися пояснити феномени життя через безпосереднє людське переживання, через почуття та інстинкт. На думку Л. Баєвої, «інтерес до поняття життя на рубежі XIX–XX століть був не новим, але досить гострим і своєчасним. Багато в чому його можна розцінити як переживання етапу переходу до нового якісного стану суспільства, де, з одного боку, людина стає «масовою», а з іншого – все більше зближується з технікою» (Баєва, 2003, с. 138).

Небезпека для повноцінного розвитку людської особистості, що пов'язана з розвитком техніки, посиленням ритму життя в індустріальному суспільстві, висвітлена в багатьох наукових дослідженнях. М. Бердяєв, зокрема, наголошував на тому, що «технічний і економічний процес сучасної цивілізації перетворює особистість в своє знаряддя, вимагаючи від неї безперервної активності, використання кожної миттєвості життя для дії» (Бердяєв, 1994, с. 495). Це спричинює виснаження особистості, зупинку притоку до неї духовної енергії, тому, на думку мислителя, «подальше існування людини робиться проблематичним» (Бердяєв, с. 497).

Розвиток техніки, економіки, на думку Е. Фромма, призвів в XX ст. до того, що людина почала почувати себе нікчемною перед світом комп'ютерів, невизначеності, безробіття, а це посилює прагнення людини до втечі від свободи, яку людина здобула, виволівшись від оков доіндивідуалістичного суспільства. Свобода

принесла людині незалежність і раціональність, в той же час ізолювала її, пробудила почуття безсилля і тривоги. Е. Фромм переконаний, що в індустріальному суспільстві вирости «гігантські сили, що загрожують виживанню людини» (Фромм, 1995, с. 10). Тому надзвичайно важливо для повноцінного функціонування людини дорости «до повної реалізації позитивної свободи, заснованої на неповторності та індивідуальності кожного» (Фромм, 1995, с.8).

Антропологічні філософські напрями XX ст., зокрема філософська антропологія, екзистенціалізм обґрунтовують цінність індивідуального людського життя. Екзистенціалізм звертав граничну увагу на унікальність буття людини, вважав, що сутність людського життя не можна висловити абстрактними поняттями, а тому потрібне живе, трепетне розуміння його (Гуревич, 2010, с.245-246). Свою назву екзистенціалізм отримав від слова «екзистенція», що означає «існування». У житті кожної людини бувають такі миті, які екзистенціалісти називають прикордонними ситуаціями, коли вона досягає самотності власного існування. Один із яскравих представників екзистенціалізму А. Камю бачить сутність і смисл життя людини в боротьбі проти умов, які сковують її розвиток. Боротьбу філософ визначає як бунт і характеризує його як рух самого життя, що вивіщує людину. Такий бунт має засновуватися на ідеях любові і щедрості, оскільки бунт, що заряджений злобою, починає заперечувати життя (Камю, 1990, с. 355). Своїм власним життям філософ показав зразок боротьби з важкою хворобою та переборення несприятливих життєвих умов (Бадрак, 2013).

У філософії екзистенціалізму цінним є, перш за все, те, що вона стверджує гідність і значущість будь-якої людської особистості, незаперечні її права на духовну свободу і гідні умови життя. Може здатися, що філософія екзистенціалізму є сумною, песимістичною, проте таке враження є помилковим, адже екзистенціалізм озброює людину метою, що одухотворяє (Гуревич, 2010, с. 251).

Один із найвизначніших представників філософської антропології Макс Шелер, роздумуючи про сутність людини, її життя, приходять до висновку про принципову неможливість однознач-

ного визначення цих понять, адже це означало б заперечення свободи і багатоманітності людини. У цьому випадку, на думку філософа, важливо зрозуміти принцип, завдяки якому людина стає людиною. М. Шелер вважає, що цей принцип знаходиться поза тим, що називають життям, і позначається словом «дух», який включає розум, розмаїті емоційні і вольові акти: доброту, любов, каяття і благоговіння (Шелер, 1988, с. 84). Носієм духовних актів у М. Шелера виступає людина як особистість, яка постійно ставить питання про навколишній світ і своє місце в ньому.

Поняття життя є центральною категорією етичного вчення А. Швейцера. У праці «Культура і етика» він висунув ідею благоговіння перед життям, що визначає цінність життя як таку, що має безумовний пріоритет серед інших цінностей (релігія, держава, нація). Одним із головних завдань сучасної йому філософії А. Швейцер бачить в осмисленні сутності життя людини, наголошуючи: «Справжня філософія повинна виходити з безпосереднього та всеосяжного факту свідомості. Цей факт свідчить: «Я є життя, яке хоче жити, я є життя серед життя, яке хоче жити» (Швейцер, 1973, с.306). З погляду мислителя, принципи, переконання та ідеали, що виникають в суспільстві, слід вимірювати критеріями етики благоговіння перед життям і схвалювати тільки те, що узгоджується з гуманністю та, найперше, захищати інтереси життя і щастя людини (Швейцер, с. 326). Етика благоговіння перед життям вимагає від людини, поряд з розвитком всіх своїх здібностей і в умовах найширшої матеріальної і духовної свободи, співчуття до інших людей і діяльної співучасті в їхньому житті, постійного усвідомлення всієї відповідальності, що накладається на неї життям (Швейцер, с. 331).

У сучасній філософії проблема цінності життя досліджується Л. Баєвою, О. Гінатуліною, П. Гуревичем, О. Матюхіною, Л. Сохань, С. Труньовим та іншими. П. Гуревич наполягає, що тлумачення цінності життя як святині є беззаперечним, адже якщо немає земного існування, то решта цінностей втрачають своє значення. Людство, на думку дослідника, «не зможе продовжити власне буття, якщо воно перестане сприймати життя як найвищу цінність» (Гуревич, 2010, с. 258). Усвідомлення цінності життя дає людині відчуття його повноти: «Коли людина замислюється

про таємниці свого життя і про ті зв'язки, які поєднують її з життям, у неї неминуче народжується інше ставлення до життя. Це не може не привести до етичного самоствердження. Так, жити людині стане важче, ніж раніше, коли вона жила лише для себе. Але в той же час її життя стане багатшим, прекраснішим і щасливішим. Адже людина буде не просто жити. Вона буде по-справжньому відчувати життя» (Гуревич, с. 271).

В. Таланов та В. Єфимов найважливішою цінністю серед інших загальнолюдських цінностей називають Життя саме по собі (Таланов, & Єфимов, 2015, с. 75). «Життя саме по собі, життя як фізичне існування – вихідна цінність, першочінність», що є джерелом і умовою існування всіх інших загальнолюдських цінностей (Таланов, & Єфимов, с. 78). Це висуває необхідність перед кожним берегти, турбуватися про життя, подовжувати і поліпшувати його, наповнювати високими смислами, всебічно турбуватися про своє здоров'я, забезпечення належного фізичного і душевного стану, формування позитивного ставлення до життя. Тому в час надзвичайно високих психічних і фізичних навантажень піклування про себе стає необхідною умовою виживання людини. Важливим є також усвідомлення людьми дихотомії Життя – Смерть. Ця проблема, на думку науковців, у наш час відсунута в тінь, причиною чого є біг людства наввипередки з самим собою, що пригнічує, перетворює людину на тимчасову істоту з поверхневими почуттями, неглибокими думками, яка спрямована на досягнення найближчих цілей, оволодіння спрощеними моделями життя. Дослідники вважають, що багато невдач і нещасть відбуваються через нерозуміння «життєвої важливості роздумів про дихотомію Життя – Смерть» (Таланов, & Єфимов, с. 81).

Проблема цінності життя людини, насамперед в сучасних суспільних умовах, є предметом наукових розвідок Л. Баєвої. Дослідниця стверджує, що цінність життя виступає первинною в аксіологічному сенсі, оскільки є поняттям загальним, максимально багатим за змістом, що вбирає в себе все різноманіття можливих проявів і потенцій (Баєва, 2003, с. 148). На її думку, ціннісний статус життя пов'язаний з його цілісністю, поєднанням в його основі різних, зокрема протилежних, чинників і рівнів. Ця єдність дозволяє пов'язати сфери буття в певний синтез, знайти динаміч-

ний варіант існування і вдосконалення. Л. Баєва вважає, що життя є поєднанням таких елементів: 1) життя є єдність минулого, теперішнього та майбутнього; 2) життя є єдність внутрішнього і зовнішнього, свого та іншого; 3) життя є єдність потенційного і реального, небуття і буття, можливості і творчості; 4) життя є єдність природного і духовного (Баєва, 2003, с. 142–144). Цінність життя не мислима без його внутрішньої основи – пошуку сенсу. Складовою оцінки життя є ставлення людини до смерті, що виступає не тільки як найбільше зло, але і як важлива умова надання життю найвищої цінності. У такому випадку, стверджує дослідниця, думки про смерть нам життєво необхідні, адже тільки завдяки їм можна по-справжньому оцінити життя: «Смерть виступає не стільки ціннісною альтернативою життя, скільки найважливішою умовою виключно високого його оцінювання та розуміння» (Баєва, 2003, с. 156).

Відомий український філософ Л. Сохань наголошує на тому, що «життя людини має як соціальну, так й індивідуально-особистісну цінності». Дослідниця стверджує, що життя – це «безперервний рух, трансформація, пошук і творчість, і в цьому вирі змінюється сама людина як носій і творець людського способу буття» (Сохань, 2010, с. 195). Для забезпечення своєї життєздатності людина на всіх етапах історичного та індивідуального шляху повинна мати певний життєвий потенціал. Л. Сохань визначає можливі типові моделі життєздійснення: часткова, неповноцінна (одностороння); деформована (з порушенням моральних, соціально-психологічних або навіть правових норм); цілісна, всебічна або багатостороння, що припускає розвиток і включення в процес життєдіяльності людини всього потенціалу її можливостей (Сохань, 2010, с. 197). Найбільш важким для людини є третій варіант, і тому він не так вже широко поширений в людському суспільстві. З метою досягнення повноти життя індивіди повинні мати волю до життя, що відображається в готовності і здатності людини відповідально ставитися до життя, мужньо долати всі труднощі, негаразди, перешкоди і в процесі активної життєдіяльності втілювати свої прагнення і цілі (Сохань, 2010, с. 341).

Цікавими є думки про життєбуття людини мислителів-постмодерністів, які вказують на загрозу для сучасної особистості втра-

ти цілісності, перетворення її на розщеплену на частки людину, яка губиться в украй складному для неї світі, стаючи глибоко нещасною (Черниш, 2003, с. 108).

Значну увагу проблемі життя людини, утвердження його гідності та цінності приділяв в своїй творчій праці український педагог Василь Сухомлинський. Він наголошував, що в системі морального виховання молоді винятково важливим є «утвердження в юних серцях думки про те, що Людина – найвища цінність, що людський дух безсмертний, що у величі, повноті, моральному багатстві життя полягає та мета, до якої справжня людина прагне все життя»(Сухомлинський, 1977b, с. 449). Педагог-філософ був переконаний, що дітей слід підводити до роздумів про те, «що таке життя, яка величезна цінність дається людині і як треба її берегти»(Сухомлинський,1977b, с. 458). Необхідним він вважав приведення особистості учнів до відчуття в собі Людини (Сухомлинський, 1976b, с. 258), яке складається з радості, щастя, життєрадісного світосприймання (Сухомлинський,1976b, с. 152). Видатний педагог активно користується категорією «щастя» як найвищим якісним показником людського буття, на формування чого має спрямовуватись виховна дія, переконуючи, що «щастя – це гармонія почуття власної гідності, радості і повноти творчого життя, з одного боку, і обов'язку свідомості і почуття обов'язку перед іншими людьми, перед колективом, перед суспільством – з другого» (Сухомлинський, 1977b, с. 456–457). В. Сухомлинський робить наголос на єдності життя фізичного і духовного, здоров'я дитини і її душевного стану: «Добре здоров'я, відчуття повноти, невичерпності, фізичних сил найважливіше джерело життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності подолати будь-які труднощі» (Сухомлинський, 1977а, с. 125). Як і А. Швейцер, український педагог загострює увагу на необхідності виховання цінності усього живого – виховання «у душі сердечної турботи, тривоги, неспокою про живе і красиве – про рослини, про квіти, про птахів, про тварин» (Сухомлинський,1977а,с. 149).

В. Сухомлинський підкреслював, що діти мають усвідомлювати і кінечність життя, а для цього необхідно розвивати їх життєстійкість та здатність цінувати як своє життя, так і життя інших: «... я завжди прагну до того, щоб розуміння життя і смерті, по-

чування і переживання ні з чим не порівняної втрати підносило маленьку людину, умудряло її, вносило в її думки і в серце громадянську зрілість, виховувало велике уміння дорожити людьми, ставитись до них як до величезної цінності» (Сухомлинський, 1977b, с. 458).

Цілеспрямованому формуванню в підлітків ціннісного ставлення до людського життя присвячені роботи І. Беха. Науковець здійснює глибоке обґрунтування гідного життя людини, насамперед молоді, в сучасних соціокультурних умовах на засадах духовності, відповідальності, творчості, розкриває значущість формування у дітей вмінь жити, насамперед в мирі і злагоді з іншими, вмінь турбуватися про своє життя і здоров'я. У сферу духовних цінностей як основи виховання особистості І. Бех включає сенс життя, милосердя, сенс справедливості, чесності, толерантності, любові, добра тощо, наголошуючи, що «шлях глибокого усвідомлення цінностей нелегкий, він потребує складної і специфічної внутрішньої роботи щодо когнітивно-емоційного поціновування свого життя» (Бех, 2008, с. 367–368). Розглядаючи сутність духовних цінностей з позицій християнського світогляду, науковець стверджує, що вихідною цінністю для розгортання морально відповідального життя людини є любов (Бех, 2008, с. 373), а також віра і надія, а тому доцільно залучати підростаючу особистість до цінностей християнської культури, «оскільки саме вона утверджує уявлення про особистість і особисті стосунки як безумовно-пріоритетні» (Бех, 2008, с. 373). Всебічно досліджуючи спадщину В. Сухомлинського, сучасний теоретик виховання виокремлює ті питання, які є вкрай важливі в сучасній суспільній ситуації – екзистенційні основи теорії виховання В. Сухомлинського, пов'язані з сутнісними засадами життя людини, осмислення життя особистості як провідної цінності. В основі цього підходу – спрямованість на виховання у дітей відчуття радості життя, захист життя від усього, що заважає досягати ідеалу, готовність до духовного ризику (Бех, 2008, с. 807–811).

Педагогічна антропологія як цілісне знання про життя обґрунтовує необхідність проникнення, у процесі виховання, в природу людини, розуміння її сутності (Педагогическая антропология, 1998, с. 5–6). Представник педагогічної антропології Б. Бім-Бад

стверджує, що людина не може розвиватися частинами, а тому необхідно урівноважувати розвиток емоційної, розумової, ціннісної, вольової і фізичної сторін особистості. Виняткову роль у формуванні життєздатної людини має відіграти школа, яка «покликана сприяти оволодівати життям, витримувати його протиріччя, перемогти її напруженість і гостроту, вносити в життя гідне, красиве і корисне» (Педагогическая антропология, 1998, с. 489).

Уважаємо, що розглянуті вище наукові погляди дають можливість більш чіткіше зрозуміти значущість проблеми цінності життя в сучасних соціокультурних умовах, визначити основні показники цінності життя людини та окреслити педагогічні завдання, спрямовані на дієве формування вказаної цінності у дітей та молоді, насамперед підлітків. Хочемо зацентувати увагу передусім на таких міркуваннях.

Цінність життя має бути пріоритетною серед інших цінностей в умовах поширення насильства, військових протистоянь, збільшення проявів тероризму, масовості споживацької психології, відчуженості людей один від одного, що призводить до помітного знецінення життя, зокрема в підлітковому середовищі.

Прискорена наповненість буття людини, насамперед молоді, різними видами сучасної техніки, не тільки сприяє удосконаленню індивідів, зокрема шляхом розширення інформації про навколишній світ, але й може зумовлювати їх однобічний розвиток, звужувати коло безпосереднього міжособистісного спілкування, посилювати різноманітні маніпуляції свідомістю, що нерідко призводить до трагічних випадків. Тому постає завдання навчання підлітків правилам безпечного користування сучасними технічними пристроями, Інтернетом, що має включати здатність і готовність дітей до обмеженого їх використання. Педагогічна допомога має спрямовуватись на вихід підлітків із віртуального світу комп'ютерів у світ прямої людської комунікації.

Надзвичайно важливого значення набуває турбота підлітків про безпеку життя, не лише власного, але й інших, усвідомлення його конечності, що має підводити дітей до високої оцінки життя, ставлення до нього як до найбільшої вартості.

Цінність життя передбачає належне функціонування не лише фізичної його сторони, але й духовної, що знаходить прояв у пов-

ноті життя, його наповненні високими смислами, ідеалами, гідними вчинками, відчуттями щастя, радості, любові, віри, надії, свободи.

Аналіз праць наукових ідей щодо цінності життя людини свідчить про нагальну потребу в сучасних соціокультурних умовах формування у підлітків вказаної цінності.

1.3. Сутність, структура поняття «цінність життя особистості» та його специфіка щодо підлітків.

На основі аналізу теоретичних джерел, що викладені вище, визначаємо головне поняття дослідження – **цінність життя**, яке трактуємо як **виявлення ставлення особи до життя як найвищої людської цінності, що відображається в усвідомленні нею безпеки життя, пошуку сенсу життя, організації повноти життя на основі творчості та життєвого оптимізму, розвитку життєвої компетентності, створюючи для індивіда можливості гідної людської самореалізації в сучасному проблемному соціумі.**

Укладаючим зміст поняття, насамперед брали до уваги думки Л. Сохань, яка зазначає: «Індивідуально-особистісна цінність життя – це індивідуально-особистісна самоцінність буття людського «Я», людської індивідуальності в системі соціуму, усього людства. Як спосіб індивідуального буття людське життя кожної людини унікальне і неповторне, воно є дарунком природи, історії та культури, разом із тим має на собі відбиток індивідуальної неповторності життєвої долі кожного. Це обумовлює багатство й повноту життя як родового явища» (Сохань, 2010, с. 101).

У нашому дослідженні цінність життя відображається в субцінностях: безпека життя, повнота життя, життєвий оптимізм, життєва компетентність, життєстійкість тощо. Стисло визначимо їх сутність.

Безпека життя – такий стан людини, коли дія зовнішніх і внутрішніх чинників не призводить до смерті, погіршення функціонування й розвитку організму, свідомості, психіки та не перешкоджає досягненню певних бажаних для людини цілей. На актуальності безпеки особи в сучасному світі акцентовано в розділі звіту ООН «Нові вимоги до безпеки людини» (1994), підтвер-

джено заснуванням Комісії з безпеки людини (1999). До найвищих цінностей віднесено безпеку людини в Конституції України (ст. 3). У наукових дослідженнях наголошується, що «в сучасних умовах все більш актуальним стає формування культури безпечної поведінки», яке слід реалізовувати з одного боку, серед тих, у кого особиста безпека ще не є цінністю насамперед через обмеженість життєвого досвіду, а з іншого боку, серед тих, хто найбільшою мірою схильний до різних необґрунтованих страхів і переживань, відчуття небезпеки і екзистенціальної тривоги (Шекетера, 2015, с. 88-89). Надзвичайно важливою є інформаційно-психологічна безпека школярів, адже «підлітки, потрапляючи у вир абсолютно різнопланової інформації, виявляються просто не підготовленими до раціонального її сприйняття», що може призвести до «моральних та психологічних трансформацій, спричинити агресивні дії, тощо» (Варивода, 2016, с. 17).

Під *повнотою життя* розуміємо організацію індивідом власної життєдіяльності як цілісної, всебічної або багатосторонньої на ґрунті всіх наявних особистих можливостей, насамперед творчих. Повнота життя включає пошук і визначення сенсу життя й задоволеність від життя, що знаходить своє вираження в такому феномені, як щастя. Характеристику повноти життя розширимо думками І. Беха, який, осмислюючи педагогічно-філософську спадщину В. Сухомлинського, зазначає: «Важливим у цьому контексті виявилось введене ним (*В. Сухомлинським* – авт.) поняття «повнота духовного життя», яке ... передбачає момент рефлексивного осягнення особистістю власної емоційної палітри, осмислення її у змістових показниках, вичленування тих складових, що гальмують духовне зростання та об'єднання ціннісно продуктивних. Тоді особистість відчує щастя і насолоду» (Бех, 2013, с. 10). Сприяння у тому, щоб сучасні школярі відчували повноту життя і щастя, особливо важливо в ситуації, коли Україна потрапила в топ-10 країн, рівень щастя в яких знизився найбільше з 2008-2010 років. Зараз наша країна за цим показником займає 138 місце (всього в списку 156 країн) (Єреміца, 2018).

Повнота життя, на нашу думку, передбачає насичення його *творчістю*, що зумовлює постійне творення людиною себе та зовнішнього світу, духовно-моральне сходження, здатність до адек-

ватного реагування на зміни в соціумі та природі. Творча людина є вкрай важливою необхідністю сучасного суспільного періоду, а тому «інноваційне, творче ставлення людини до світу має втілюватися не тільки в соціально-перетворювальній діяльності людей як суб'єктів історії, а й у здійсненні індивідуального життя особистістю як режисером і актором своєї життєвої долі, що не тиражується. Цей процес має імперативний характер» (Сохань, 2010, с. 196).

Розглядаючи педагогічні ідеї В. Сухомлинського, І. Бех заго-струє увагу на творчості як головній відзнаці людського життя: «Чому В. О. Сухомлинський життя людське розглядає як творчість? Його відповідь була точною й лаконічною: життя неможливо проживати за заданим зразком, воно є принципово новим для кожної особистості як у його мотиваційній основі (реально діючих спонук), так і, що надзвичайно важливо, у способах і моделях повсякденної поведінки» (Бех, 2013, с. 9).

Переконані, що повнота життя має опиратися на баланс потреб, цілей особистості та її ресурсів – фізичних, психічних, соціальних, духовних. Обов'язковими компонентами повноти життя є свобода та відповідальність людини.

Одним із найважливіших аспектів цінності, що розглядається, є *життєвий оптимізм* – таке ставлення індивіда до власного життя, що ґрунтується на переконаності в можливості реалізації своїх задатків, здібностей, досягненні цілей усупереч труднощам і різним перепонам. Життєвий оптимізм, на нашу думку, передбачає розбудову життя на ґрунті віри, надії, любові.

Утіленню цінності життя сприяє *життєва компетентність* – знання, уміння, життєвий досвід особистості, її життєтворчі здатності, необхідні для розв'язання життєвих завдань і продуктивного здійснення життя. Вважаємо, що життєва компетентність формується на основі життєвого потенціалу, який включає фізичний, психічний, соціальний, духовний складники, а однією з помітних ознак життєвої компетентності є *життєстійкість*. Вона проявляється в таких якостях особистості, як здатність до реалізації свого життєвого потенціалу у «важкому» соціумі, готовність до прояву самостійності, творчої ініціативності і спроможності брати на себе відповідальність за події, які відбуваються.

Узагальнюючи розгляд складників цінності життя особистості, її структуру покажемо у вигляді рисунку 1.3.1.

Нагальною соціальною і педагогічною потребою є формування цінності життя у підлітків, що зумовлено як віковими психологічними особливостями дітей цього віку, так і сучасною соціокультурною ситуацією в Україні.

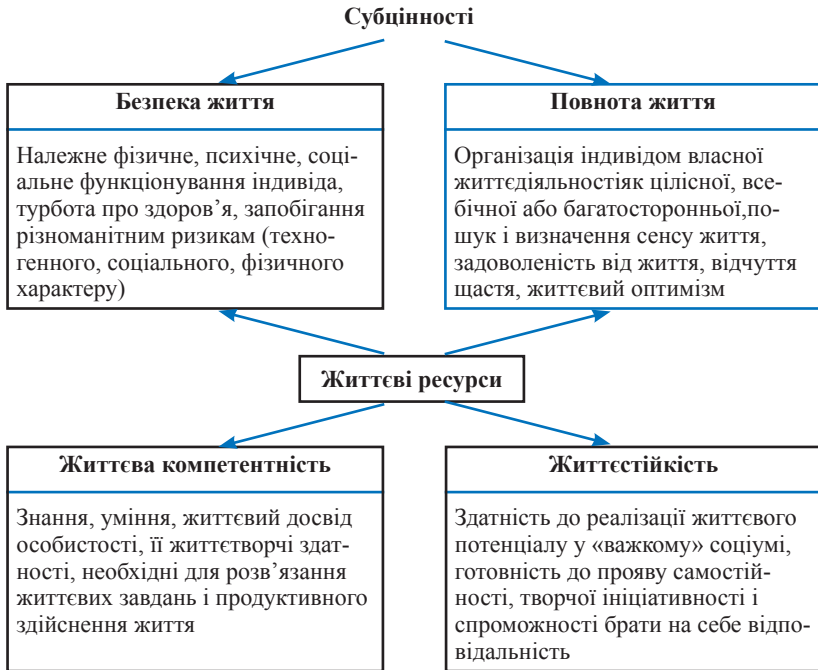

Рис. 1.3.1. Структура цінності життя особистості

Більшість вчених виокремлюють дві основні групи підлітків – молодших і старших, однак спостерігаються істотні вікові коливання у межах цих двох груп. Це вказує на відсутність єдиної думки науковців про цей період розвитку дітей. Так, А. Краковський залічує до молодших підлітків дітей 11–12 років, а до старших – дітей 12–14 років; Л. Регуш відповідно – 11–13 і 14–16 років; Т. Гурляєва – 12–14 і 14–18 років (Краковський, 1970; Регуш, 2005; Гурляєва, 2008). На наш погляд, глибше відображає специфіку розвитку дітей підліткового віку підхід І. Бега, К. Журби,

Т. Кравченко та О. Хромової, за яким групи молодших і старших підлітків становлять діти відповідно 10–12 і 13–15 років (Бех, 1998; Журба, 2000; Т. Кравченко, & Хромова, 2001).

Підлітковий вік, за твердженням Т. Кравченко й О. Хромової, вважається складним і зламним через перехід людини від дитинства до дорослості.

Саме в цей час у людини закладається фундамент світобачення, розвиваються практичні навички та здібності до вирішення питань індивідуальної і соціальної реальності та долавання перешкод, виробляються стійкі форми поведінки, засоби емоційного реагування, що у подальшому визначають життєдіяльність, фізичне і психічне здоров'я людини (Кравченко, & Хромова, 2001, с. 25).

Варто зважати й на таку особливість підліткового віку, як його кризовість. Ця ознака полягає в тому, що саме у молодшому підлітковому віці розпочинається активна, іноді кардинальна зміна психологічної організації дитини. Вона згодом супроводжується симптомами перехідних періодів психічного розвитку, передусім наростанням внутрішньої і зовнішньої конфліктності. Це зумовлює те, що молодшим підліткам різка притаманні зміна настрою і переживань (від нестримної веселості до смутку і навпаки), підвищена збудливість, імпульсивність, “підлітковий комплекс” емоційності, а також низка інших полярних відчуттів і якостей, які проявляються почергово; особлива чутливість до того, як ставляться до нього однолітки; внаслідок суттєвого розширення обсягу, змісту і характеру діяльності дитини відбувається перебудова наявних психологічних структур, встановлюються нові зв'язки й утворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні принципи та соціальні настанови тощо (Бех, 1998, с. 32).

У молодшому підлітковому віці школярі починають набувати досвіду розв'язання суперечностей та адаптації до нових життєвих обставин, що є надзвичайно важливим при формуванні у дітей цього віку цінності життя. Варто зважати й на те, що дитина молодшого підліткового віку надзвичайно сприйнятлива до думки інших людей про неї, тож основу її самосвідомості складають судження навколишніх людей – батьків, друзів, однолітків. Утім, як показує практика, саме в цьому віці починає формуватися тен-

денція самостійно оцінювати, аналізувати свої вчинки, слова, справи.

Вагомим для формування правильного сприйняття молодшого підлітка про себе й навколишній світ, про усвідомлення важливості ним безпеки життя є врахування того, що зі вступом дитини у молодший підлітковий вік зростає конфліктність між нею і батьками, причому динаміка цього зростання має статеву відмінність – у дівчаток вона менша (Соловьева, 2000, с. 403). Це призводить до того, що часто підліток не може порозумітися з батьками, натомість дорослі також не завжди сприймають думки, почуття своєї дитини. Інколи підліток відчуває брак батьківського і материнського тепла й уважного ставлення до себе. Неабиякої шкоди психіці підлітка завдають байдужість і жорстокість батьків.

Особливостями розвитку у молодших підлітків когнітивної сфери, за К. Орловим, є: а) підсилення свідомого ставлення до навчання і пізнання світу; б) формування і розвиток їхніх інтересів, які стають змістовнішими; в) устоювання захоплень молодших підлітків; г) налагодження розумової діяльності; д) поява вміння організувати й контролювати свої психічні функції; е) вибіркоче скерування уваги; ж) системне вивчення основ наук завдяки досягнутому рівневі розвитку мислення; и) розвиток критичного мислення. На відміну від молодшого школяра, підліток здебільшого покладається на свою думку, ніж на авторитет дорослих (Орлов, 2009, с. 50).

Досягнення підлітка у розумовому розвитку, як вважає І. Бех, впливають на взаємини між ним і батьками. Учений дотримується думки, що підліток «...починає піддавати сумніву цінності батьків, порівнювати їх з іншими батьками, звинувачувати у лицемірстві, що полягає у невідповідності їхньої поведінки проголошуваним принципам; розбіжність між дійсним і можливим спричиняє бунт підлітка» (Бех, 2012, с. 105).

Отже, наявні у дітей цього віку знання про життя як вищу, абсолютну цінність, а також здоров'я і способи його збереження та покращення як джерело повноцінності життя орієнтують дітей на правильне світосприйняття, увагу до збереження власного життя і здоров'я, спрямовують молодших підлітків на вчинки, що підпорядковуються високим моральним цілям. У процесі цілеспря-

мованої виховної роботи ці знання переходять в переконання, що визначають наявність у молодших підлітків мотивів і потреб берегти життя і здоров'я, прагнення зробити власне життя насиченим і цікавим; ціннісного ставлення до життя і здоров'я свого та інших людей

Стосовно емоційної сферимолодшого підлітка, беремо до уваги такі особливості її формування. Зважаємо на те, що 10–11-річна дитина стає неслухняною, імпульсивною, їй властиві негативізм, часта зміна настроїв, сварки з однолітками. Спостережено, що конфлікти з батьками спричиняють потреби, що стосуються передусім дотримання соціальних норм поведінки, та прагнення дитини цього віку до самостійності. З одного боку, підліток чинить опір проявам турботи батьків, а з другого, відчуває потребу в їхній постійній увазі, ласці, опіці.

Визначальним для підліткового віку є формування мотиваційної сфери, зокрема з'ясування свого місця в житті, формування світогляду, самосвідомості й моральної свідомості (Божович, 2008, с. 47–49).

Ставлення молодшого підлітка до світу є більшою мірою позитивним, зростають його автономія у сім'ї та вплив на нього однолітків. Дитині цього віку властиві розважливність, терпимість, гумор, ініціативність, вона вже переймається своєю зовнішністю і цікавиться представниками протилежної статі.

Провідними особливостями підлітка є звернення «усередину», виражена інтровертивність, схильність до занурення у свій внутрішній світ, самокритичність і чутливість до критики, зацікавленість психологією, критичне ставлення до батьків, більша вибірковість у зав'язуванні дружніх взаємин (Соловійова, 2000, с. 51).

Оскільки підліткові, за переконанням дослідників, притаманні різка зміна настрою і переживань (від нестримної веселості до смутку і навпаки), у нього часто спостерігається підвищена збудливість, імпульсивність, так званий «підлітковий комплекс» емоційності, а також низка інших полярних відчуттів і якостей, які проявляються почергово (Числовська, Шкіряк-Нижник, & Царенко, 2003, с.80).

Все означене певним чином впливає на взаємини між дорослими і підлітками. Так, під впливом переживання дітьми нових по-

чуттів, які зумовлені прагненнями до самостійності, дорослості й самоствердження, підлітки, з одного боку, намагаються уникнути контролю батьків, хворобливо реагують на обмеження їх у правах; з другого – потребують пильної уваги дорослих. Взаємини з батьками й іншими членами сім'ї часто супроводжуються суперечливими почуттями підлітків: сильним прагненням до незалежності й бажанням бути залежним залежним (Бех, 2012, с. 108).

Варто зауважити, що молодший підліток особливо чутливий до того, як ставляться до нього однолітки, тож у взаєминах з ними здебільшого керується почуттям гідності. Проте інколи це почуття виявляється у нерозсудливій, надмірній формі, що призводить до конфліктів. Водночас дитина цього віку прихильно ставиться до тих однолітків, яких уважає своїми друзями (Скрипниченко, & Долинська, 2006, с. 92).

Потрібно зважати й на те, що підліток, з одного боку, надзвичайно зосереджений на собі, а з другого – здатний на вражаючий вияв альтруїзму. Свою увагу він легко скеровує на той чи інший предмет, однак може тривалий час зосереджуватися на тому, що його справді цікавить. Дитині цього віку властива непередбачуваність. Наприклад, її байдужість і неухважність до інших можуть неочікувано поступитися місцем бажанню і готовності стати на допомогу іншій людині. Ці особливості емоційно-ціннісної сфери молодшого підлітка вважаємо за необхідне враховувати при формуванні у нього цінності життя.

Важливу роль у формуванні цінності життя у молодшого підлітка відіграють не лише почуття до інших людей, але й до себе. Останнім часом набуває дедалі більшого поширення теза, що «...виховання у дитини любові до іншої людини, до колективу, зрештою до суспільства неможливе, якщо вона не любить себе» (Бех, 1998, с. 35). Беручи до уваги необхідність розвитку «Я»-концепції, тобто вираженої самоідентичності, дотримуємося думки Беха, певні того, що «...розуміння вихователем не повинно зводитися до розуміння почуттів дитини, які вона в даний момент переживає, і доведення їх до свідомості вихованця з метою самокерування ними і відповідного самоконтролю» (с. 36). Щоб вберегтися від хиб та огріхів у вихованні, потрібно розуміти суть загальної ситуації існування дитини як особистості, переконаний вчений. Тобто

«...розуміння вихователем вихованця буде оптимально продуктивним за умови пізнання його не на рівні зовнішніх поведінкових проявів, а на рівні глибини його власного «Я» (Бех, 1998, с. 36).

Для усвідомлення молодшими підлітками ставлення до життя як особливої і абсолютної людської цінності важливим є врахування особливостей розвитку у них поведінково-діяльнісної сфери (Гончар, 2018, с.118). Поведінково-діялісна складова цінності життя молодшого підлітка, на наш погляд, передбачає: вміння бережливо ставитися до власного життя і здоров'я, дотримуватись безпеки та здорового способу життя, організовувати власне життя на основі творчості та життєвого оптимізму.

Підлітковий вік є періодом, коли почуття дорослості зумовлює в дитини перебудову взаємин між нею і батьками. Як наслідок, у підлітка виникають незадоволення, образа, протест. Окрім того, він може грубіянити, неслухатися, виражати непоступливість. Віддаємо належне батьківсько-дитячим взаєминам, які наповнюються новим змістом. Зокрема, дістають виправдання моральні вимоги до підлітка, якщо вони зумовлюються нормами співробітництва, поваги, тобто моральної рівності, на відміну від моралі «слухняності». Беремо на увагу, що «почуття дорослості» як центральне новоутворення свідомості підлітка викликає у нього потребу постати на місце дорослого в системі існуючих сімейних взаємин. У доброму разі це є передумовою для розвитку в дитини батьківського ідеалу, усвідомлення нею свого обов'язку стосовно батьків (Бех, 2008, с. 82).

Зі зміною у цей віковий період соціальної ситуації розвитку особистості підлітка розширюються обсяг, зміст і характер його діяльності, виникають суттєві зміни, які обумовлені перебудовою наявних психологічних структур, встановлюються нові зв'язки й утворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні принципи та соціальні настанови тощо (Пінчук, 2010).

Отже, ставлення підлітка до себе, самооцінка і самовиховання багато в чому визначають його поведінку й успішність у школі. Компонентами самооцінки підлітка, за Я-концепцією Р. Бернса, є почуття своєї значущості, тверда переконаність в імпонуванні іншим людям та його упевненість у здібності до певного виду діяльності (Бернс, 1996, с.27).

У цей віковий період виникають суперечності, зокрема між потребами підлітка й умовами, що сприяють їх задоволенню; між можливостями, що зростають (моральні, фізичні, інтелектуальні), й усталеними формами взаємин із навколишніми; між вимогами до підлітка, що підвищуються, і звичними для нього способами поведінки. З цього логічно випливає, що в молодшому підлітковому віці школярі починають набувати досвіду розв'язання суперечностей та адаптації до нових життєвих обставин; які у старшому підлітковому віку виявляються більшою мірою (Гончар, 2018, с.114).

Молодший підліток ще досить щирий, відкритий стосовно дорослих, довіряє їм, орієнтується на їхні норми моралі й цінності виховання, способи мотивації, не протестує проти чисельних заборон, на відміну від старшого підлітка, який відчуває себе більш дорослим і самостійним і вимагає, щоби це визнавали інші. Тому дорослим необхідно змінити ставлення до підлітка: зважати на його ознаки дорослішання, виявляти до нього більше довіри, поваги, такту, надавати більше самостійності.

Отже, аналіз вікових особливостей дітей молодшого підліткового віку свідчить про сензитивність формування цінності життя у дітей цієї вікової категорії, а також дає змогу побудувати методику формувального етапу експерименту.

У старшому підлітковому віці загострюється передчуття «дорослого життя», причому підліток не просто прагне, щоб його вважали дорослим, але й бажає, щоб визнавали його оригінальність та індивідуальність. Однак, прагнення щодо ролі дорослого «натикається» на відсутність реальних умінь і навичок щодо їх реалізації, тому така невідповідність часто призводить до конфлікту з оточуючим світом(Канішевська, 2012, с. 59-63);найважливішими надбаннями у цей час є відкриття власного внутрішнього світу, усвідомлення життєво важливих цінностей та встановлення стійких взаємовідносин з оточуючими, вироблення свідомого ставлення до самого себе(Канішевська, 2014, с. 298).

На думкуІ. Беха, підліткові властиве почуття дорослості, тобто ставлення до себе самого як до дорослого, його уявлення чи відчуття себе певною мірою дорослим. Почуття дорослості в цьому віці не є обов'язково усвідомленим. Воно виступає для підлітко-

вого віку специфічною формою самосвідомості, соціальною за своїм змістом(Бех, 2003, с. 116-117).

Беручи до уваги значні соціально-психологічні суперечності дітей підліткового віку, зокрема поєднання в них інтелектуальної розвиненості та інфантильності, у спілкуванні з ними, на думку Р. Немова, слід дотримуватися педагогічної вимоги ставитись до підлітків як до дорослих і водночас вбачати в них дітей, які потребують допомоги та підтримки, не демонструючи зовні цієї потреби (Немов, 1998, с. 229).

Варто зазначити, що розвиток та становлення дітей підліткового віку відбувається в умовах, що не сприяють їх успішній соціалізації та різнобічній самореалізації: зростання суспільно-політичного та соціально-психологічного напруження в українському суспільстві; погіршення здоров'я підлітків; широке їх залучення до шкідливих для здоров'я та повноцінного життя способів життєдіяльності (куріння, вживання алкоголю, наркотиків); зростання числа підліткових суїцидів, насильницьких дій; посилення стресових чинників, зокрема під дією російської агресії, фактів тероризму в різних місцях світу.

Дослідниця Т. Федорченко зазначає, що основні девіації цього віку виявляються в недисциплінованості та порушеннях правил поведінки на уроках, перервах, грубоствах у стосунках з однолітками, учителями, батьками, бійках, правопорушеннях, крадіжках, зухвалості, драгівливості, схильності до вживання психоактивних речовин, прояві насильства щодо молодших школярів і однолітків, тварин, участі в азартних іграх, хуліганстві, втечі з дому, лайливих виразах тощо (Федорченко, 2013, с. 48).

Слід зазначити, що за останні роки в Україні спостерігається зростання суїцидальних спроб у шкільному віці. Упродовж останнього десятиліття частота суїцидів зросла майже втричі. Найбільша кількість самогубств спостерігається у віці 15-24 років (Гринишин, 2005, с. 18).

Статистика свідчить:

- 1) ДТП є головною причиною смертності: в автокатастрофах гинуть 11,6 % від загального числа підлітків.
- 2) Суїцид на другому місці. На самогубства припадає 7,3 % смертей серед підлітків.

- 3) ВІЛ/СНІД та інфекції сечових і статевих органів.
- 4) Насильство – вбивства і смертельні поранення. Так, 1,3 млн. підлітків у світі щороку помирають з причин, яким можна було б запобігти (Кислова, 2015, с. 33).

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я Україна в числі «лідерів» щодо вживання алкоголю підлітками: вона посідає 8-ме місце у світовому рейтингу за показниками наявності цієї шкідливої звички серед дітей 11 років; 16-е – серед 13-річних і 20-е – серед вихованців, яким виповнилося 15 років. Кожен п'ятий підліток уживає алкоголь раз на тиждень, кожен десятий – 2–3 рази на тиждень. Шосте місце у світі Україна займає за станом куріння 11-річних, 8-е – серед тринадцятирічних, і 3-є – серед п'ятнадцятирічних дітей (Державна доповідь, 2010, с. 15).

Із 90-х років минулого століття число наркозалежних в Україні щорічно збільшується на 10–12 %, із цієї кількості на дорослих припадає тільки 27 %, тоді як на підлітків – 60 %, а на дітей у віці від 11 до 14 років – 13 %. Середній вік наркоспоживача в Україні щороку знижується на 0,1–0,15 року. За останні п'ять років кількість споживачів наркотиків серед дітей і підлітків у віці до 16 років збільшилася на 45 %, у тому числі кількість таких неповнолітніх із діапазоном наркозалежності збільшилася на 25 % (Оржеховська, 2008, с. 29).

Слід зазначити, що серед сучасних підлітків є найбільш популярними слабоалкогольні напої, до яких належить пиво, лонгер, ром-кола, джин-тонік, медові хмільні напої. Одним із негативних явищ є хвороблива пристрасть до пива (пивний алкоголізм). За останні десять років пивних алкоголіків в Україні стало вдвічі більше. Сьогодні 1% дітей 12–13 років щодня вживають алкогольні напої (Пивний алкоголізм, 2007).

Загальновідомо, що популярними в молодіжному середовищі є слабоалкогольні напої (лонгер, ром-кола, джин-тонік). Завдяки рекламі на зазначену продукцію ці напої позиціонуються як легкі і модні, такі, що мають безліч приємних смаків, є доступними за цінами та місцями купівлі. Саме ці характеристики роблять їх привабливими в очах сучасних підлітків.

За даними соціологічного опитування, проведеного співробітниками та студентами Національного технічного університе-

ту «Харківський політехнічний інститут», можна так визначити ієрархію основних факторів, що підштовхують підлітка до вживання слабоалкогольних напоїв: на першому місці знаходяться тенденції моди (62 %); на другому – свобода придбання слабоалкогольних напоїв (58 %); третє місце належить впливові друзів (44 %); четверте – рекламі цих товарів (31 %), а п'яте місце визначається доступністю їх ціни (28 %). Слід зазначити, що до основних мотивів прийому слабоалкогольних напоїв відносять наступні: «підняти настрій», «подобається смак» та «культурний» («слабоалкогольні напої є атрибутами гарного свята»). Щодо особистісних мотивів, які, зазвичай, спонукають підлітка купувати слабоалкогольні напої, то перші ранги зайняли такі позиції, як-от: «підняти настрій» (66 %) та «подобається смак» (55 %). Зі значним відривом йдуть «спробувати новий смак» (25 %), «слабоалкогольні напої надають упевненості» (17 %), «так прийнято в компанії» та «на зло іншим». (14 %) (Девіантна поведінка, 2013, с. 79-81).

Однією з проблем безпеки життя у підлітків є безпека у віртуальному світі. Підлітки, як правило, першими знайомляться з новими інформаційними технологіями, випереджуючи в технічній освіченості батьків. У томі є як позитивні, так і негативні моменти. Позитивним є те, що підлітки підвищують свій рівень ерудиції. Негативними моментами є: відсутність життєвого досвіду, що, як правило, підвищує ризик зіткнутися з онлайн-загрозами: онлайн-насилля, шахрайство, порнографія, отримання особистої інформації з метою злочинного використання.

За даними С. Усик, Л. Богданович:

- понад 28 % опитуваних підлітків готові надіслати свої фотокартки незнайомцям у мережі;
- 17 % дітей без вагань надають інформацію про себе і свою родину – адресу, професію, графік роботи батьків, наявність цінних речей у домі...;
- 22 % дітей періодично потрапляють на сайти для дорослих;
- 28 % дітей, побачивши в Інтернеті рекламу алкоголю або цигарок, хоча б один раз спробували їх купити, а 11 % – спробували купити наркотики;
- близько 14 % опитуваних час від часу відправляють платні SMS за бонуси в онлайн-іграх, і лише деякі звертають увагу на вартість послуг (Усик, & Богданович, 2018, с. 23).

Тому формування цінності життя у підлітків є вкрай важливою проблемою, яка передбачає: з'ясування стану сформованості цієї інтегративної властивості у сучасних підлітків; забезпечення організаційно-педагогічних умов формування вказаної властивості у дітей підліткового віку та розробку змістового і методичного інструментарію, що буде враховувати сутнісні характеристики цінності життя особистості, специфіку вікового підліткового періоду та нинішньої соціокультурної ситуації.

1.4. Діагностика сформованості цінності життя у дітей підліткового віку

Для з'ясування сформованості цінності життя в сучасних підлітків, що стало б базою для розробки методичних рекомендацій для педагогів щодо організації виховної та просвітницької роботи з підлітками та їхніми батьками, нами розроблено критерії та показники цієї сформованості.

Визначаємо такі критерії сформованості цінності життя у підлітків: когнітивний, емоційний, рефлексивний, поведінково-діяльнісний. Розкриємо їх зміст та основні показники.

Когнітивний – усвідомлення індивідом цінності власного життя у фізичних та соціально-духовних вимірах: знання про себе як фізичного, психічного, соціального, духовного індивіда; розуміння можливостей власної життєдіяльності та необхідності дотримуватися її безпеки; осмислення людського життя з позицій гуманності, справедливості, соціальної відповідальності.

Емоційний – розвиненість емоцій і почуттів, позитивне ставлення до свого життя, задоволеність життям: широка палітра емоцій, здатність їх виражати; розвиненість почуттів щастя, любові, радості, віри тощо; позитивна налаштованість на спілкування з природним та соціальним довкіллям.

Рефлексивний – здатність аналізувати свої знання, почуття, наміри, вчинки як представника людського світу: оцінка власної особистості щодо реалізації життєвого потенціалу; оцінка себе з точки зору людської сутності та гідності.

Поведінково-діяльнісний – реалізація знань, вмінь, задатків, спрямувань в життєвій практиці, сформованість життєвої компетентності та життєстійкості: залученість до різних видів занять;

насиченість життя діями морально-духовної спрямованості; адекватність поведінки щодо ризиків соціального та фізичного характеру; здатність задіяти ресурси (фізичні, психічні, соціальні, духовні) задля самореалізації (як людини).

У процесі емпіричного дослідження використовувався ряд методів:

- анкетування – здійснювалось на основі розробленої нами анкети-роздуму «Палітра мого життя» для молодших і старших підлітків (окремо), яка складається з 5 блоків:
 1. Бережемо життя.
 2. Сутність людського життя (в анкеті для молодших підлітків – «Людське життя – ...»).
 3. Сім'я і друзі.
 4. Заняття.
 5. Сьогодні і завтра.
- написання творчих робіт (запропоновано теми: для учнів 6-7 класів – «Що є найціннішим у твоєму житті?»; учнів 8-9 класів – «Як кожна людина цінує своє життя?»).
- розв'язання підлітками життєвих ситуацій (Твої дії за таких обставин: «Друзі перебігають дорогу перед автомобілями, щоб показати «геройство»; «У класі постійно сміються над хлопчиком (дівчинкою) за його (її) зовнішній вигляд (одяг, успіхи (неуспіхи) в навчанні);
- спостереження за поведінкою дітей;
- метод незакінчених речень;
- експертна оцінка сформованості цінності життя у підлітків педагогами та батьками.

До зазначеного емпіричного дослідження було залучено 106 молодших та 112 старших підлітків. Із запропонованими анкетами працювали 55 батьків та 23 педагоги.

Аналіз сформованості цінності життя у підлітків розпочнемо з даних, отриманих у результаті анкетування. Наголосимо, що структура анкети розроблена відповідно до визначених основних компонентів цінності життя особистості (основних субцінностей) – «безпека життя» і «повнота життя».

Оцінка сформованості субцінностей «безпека життя» спрямовувалася на з'ясування усвідомлення підлітками необхідності бе-

регти себе від негативних впливів біологічного, фізичного, соціального довкілля, турбуватися про своє здоров'я, оцінювати свої дії в різних життєвих ситуаціях, зокрема тих, що містять ризики (соціальні, психологічні, технічні тощо), діяти адекватно в життєвих обставинах.

На запитання «Як ти оцінюєш стан свого здоров'я?» більшість підлітків відповіла: «добрий» і «середній». У такій відповіді прослідковується недостатня увага дітей до власного біологічного організму, адже за твердженням дослідників (Щорічна державна доповідь, 2015) більша частина підлітків має проблеми зі здоров'ям.

Беручи до уваги зростаючу агресивність у підлітковому середовищі, що призводить до бійок і травмувань, учням було поставлено декілька запитань стосовно цієї проблеми. Діти вказують, що у них іноді трапляються бійки з іншими. При цьому ми виявили певні відмінності у відповідях молодших і старших підлітків. Порівняно зі старшими підлітками, більшість з яких стверджує, що вони не беруть участь у бійках, близько половини молодших підлітків визнає, що в їхньому житті були такі випадки. Можна передбачити, що молодші підлітки були відвертішими, відповідаючи на це запитання.

Причинами бійок підлітки, які брали у них участь, називають – «я заступився за друзів, знайомих» (72 %), «мене образили» (17 %), «ті, з якими я бився (билася), мені не подобаються» (11 %). Більшість дітей також зазначили, що в результаті бійок травмувань не було. На запитання «Які ти зробив (зробила) висновки з цих ситуацій?», 50 % учнів вибрали варіант – «я вважаю, що бійками проблеми не вирішуються», ще 50 % – «я не можу надавати небезпеці своє життя і здоров'я». Варіант – «я не повинен (повинна) завдавати болю іншим» був проігнорований дітьми, що може свідчити про недостатній розвиток емпатії, почуттів милосердя у школярів.

Підлітки стверджують, що знають про випадки, коли їхні ровесники піддають небезпеці своє життя (перебігають дорогу перед транспортним засобом, катаються на даху поїзда) і усвідомлюють наслідки таких нерозважливих дій, зазначаючи, що з ними таких випадків не було.

Значущість безпеки власного життя учні продемонстрували, осмислюючи приказку «Береженого і Бог береже». Наведемо приклади тлумачень цієї приказки школярами, на нашу думку, найбільш змістовних: «Той, хто робить добрі вчинки, не кривдить інших, того буде берегти Бог», «Потрібно дуже пильно дивитись за собою і обережно ставитись до всього, що відбувається», «Якщо ти уникаєш небезпечних ситуацій, то і вищі сили тебе оберігатимуть». А типовою стала відповідь – «Якщо ти бережеш себе, то і Бог берегтиме тебе».

Можна вважати, що більшість підлітків розуміє необхідність уважного ставлення до свого життя і здоров'я, зважає на небезпеки, які можуть призводити до негативних наслідків. Проте є не поодинокі факти необачності дітей щодо безпеки власного життя.

Розвиненість субцінності «повнота життя» у нашому дослідженні вимірювалася такими показниками, як усвідомлення підлітками призначення людського життя, відчуття задоволення від життя, якість взаємин між підлітками та їх ровесниками, членами сім'ї, залученість до занять, що забезпечують особистісний розвиток, розвиненість життєвого оптимізму тощо.

Варто зазначити, що 25% підлітків не можуть визначити найважливішу ціль у власному житті. Найчастіше ціллю свого життя учні називали здобуття освіти, насамперед вищої, отримання гарної роботи, досягнення успіху, створення сім'ї. Певна частина підлітків мету життя пов'язує з можливістю самореалізації, здатністю пізнати свої можливості, з розширенням знань про світ шляхом подорожей. Окремі діти свою життєву ціль визначають як прагнення допомагати іншим. Дівчинка 12 років зазначила: «Я хочу, щоб усі були щасливі».

Нами з'ясувалося, як підлітки осмислюють сутнісні (екзистенційні) ознаки життя людини, що відображаються в таких поняттях, як щастя, віра, любов тощо. Цьому був присвячений розділ анкети «Сутність людського життя» для старших підлітків та «Людське життя – ...» для молодших підлітків.

Насамперед висвітливо погляди старших підлітків як такої вікової групи, що вже може сприймати життя, передусім власне, доволі осмислено та різнобічно. Старші підлітки визначали сутність та призначення людського життя, висловлюючи свою думку

щодо поетичних рядків В. Симоненка «Ти знаєш, що ти – людина. Ти знаєш про це чи ні?». На жаль, 11,4% школярів не сформулювали своєї позиції. Водночас можна виділити три основні групи трактувань учнями глибинних слів поета про людину і її земну місію: 1) людина має відповідати своєму призначенню і здійснювати вчинки згідно з нормами моралі («потрібно жити правильно», «кожен повинен пам'ятати про моральні цінності»; «ми маємо допомагати один одному у важких життєвих ситуаціях»); 2) людина є особливою і неповторною («В. Симоненко хоче донести до нас те, що кожна людина є унікальною», «усі люди різні, особливі»); 3) будь-яка людина має право на життя («кожен із нас має право на життя і ми повинні вчитися жити і отримувати від цього насолоду»). Вважаємо, що учні в основному правильно тлумачать слова поета, водночас слід зауважити, що висловлювання підлітків є доволі лаконічними.

Віра є поняттям, що означає, зокрема, упевненість у комусь (чомусь), у правильності, розумності певної поведінки. Без віри, на наше переконання, людське життя втрачає надійне підґрунтя. Підлітки передусім вірять у Бога (55% відповідей), в самого (саму) себе (9,5% відповідей), в батьків та друзів (7% відповідей), в надприродні явища (5% відповідей). Водночас прикро, що 18,5% старших підлітків не мають віри ні в що.

Почуття глибокої сердечної прив'язаності до кого-, чого-небудь, пристрасть, духовний потяг до чогось є ознаками любові. Любов, як і віра, є для людини життєвою опорою, допомагає долати різні перешкоди. У сприйнятті підлітків любов постала багатогранною. Вони найбільше люблять насамперед батьків, сім'ю, просто життя, а також види занять (спорт, співи, малювання, танці, читання, ігри), працю, зокрема фізичну, відпочинок.

Важливою категорією людського життя є щастя – стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь. Досягнення щастя є найголовнішою метою індивіда і показником його життєстійкості. Тому підліткам було поставлено запитання, чи відчувають вони себе щасливими, на яке майже всі респонденти відповіли ствердно. Щастям школярі називають передусім благополуччя близьких людей, здоров'я своє і родини. Для деякого з учнів ща-

стя – це «життя у мирі, на волі, при здоров'ї», «відчуття спокою в душі», «гарні оцінки», «впевненість у завтрашньому дні», «реалізація задуманого», «хороші речі». Слід зауважити, що близько 6% старших підлітків визначити сутність щастя не змогли.

Одним із якісних показників життєвих прагнень особистості є орієнтація на певних людей, які виступають для людини прикладом дій та вчинків. Підлітки зазначають, що прикладом для них є найперше батьки (тато і мама) або хтось один з них – мама (найчастіше для дівчаток) чи тато (найчастіше для хлопчиків). Також прикладом є брати і сестри, дідусь і бабуся. Свій вибір конкретних осіб для наслідування діти пояснюють так: «Батько, тому що він працює для мене й брата, щоб ми мали хороше майбутнє»; «Мама, бабуся, тому що, незважаючи на всі труднощі в житті, вони ніколи не опускали руки і вчать цьому мене»; «Мій дідусь, тому що за все своє життя він ніколи, нікому не зробив погано і досяг успіхів»; «Брат, який добре закінчив школу і поступив в хороший вищий навчальний заклад». Отже, можна зробити висновок, що для частини підлітків прикладом є рідні люди, які добилися життєвих успіхів, виявляють волюві та моральні якості.

Деякі школярі називають й інших людей, яких вони мають за приклад. До них належать «розумні, інтелігентні люди, котрі мають силу волі і велике бажання досягти мети», конкретні особи (А. Шевченко, вчитель Наталія Петрівна). Варто зазначити, що таких відповідей вкрай мало.

Водночас окремі діти заявляють, що у них немає прикладу у житті, зокрема аргументуючи свою позицію так: «Я намагаюся всього досягти самостійно, тому за приклад нікого не ставлю»; «Ніхто. Я особистість».

Людину, на наш погляд, характеризують не тільки життєві прагнення та задоволення, а й такі емоційні стани, як страх, переживання за когось (щось), сум. На запитання «Чого ти боїшся найбільш?» учні відповідали: своєї смерті і рідних (втратити рідних) (близько 55% відповідей), темноти, грози, висоти (12%), самотності (10%), сильніших за них людей. Деякі відповіді відображали боязнь підлітків не за фізичне існування, а за духовне життя, адже вони бояться «приниження», а також «прожити життя марно».

Чи відчувають старші підлітки переживання (хвилювання, неспокій за когось, за щось)? На таке запитання 22,3% учнів відповіли, що «ні» або «не часто», зокрема пояснюючи, «що переживання призводять до страху». Інша частина школярів зазначила, що переживає за рідних, друзів. Всього було декілька відповідей, де підлітки вказували на переживання за інших людей.

Аналіз отриманих анкетних відповідей старших підлітків про сутність життя можуть свідчити про сприйняття життя учнями передусім як збереження його фізичної сторони і досягнення задоволення, радості, найперше шляхом взаємодії з найближчим оточенням (сім'я, друзі). Водночас незначне число дітей уявляють своє життя в просторі більш широких взаємин (з вчителями, народом, суспільством загалом). Тобто трактування сутності життя підлітками є доволі вузьким та спрощеним.

Наведемо окремі дані, що характеризують молодших підлітків в контексті осмислення ними сутнісних ознак життя. Прикладом у житті дітей є найперше батьки або окремо мама чи тато, а також рідні – брати, сестри, дідуся, бабусі. Всього лише один раз була названа вчителька.

Майже всі діти стверджують, що вірять в когось (щось), а конкретизують це так: в Бога (до 50% відповідей), в батьків, в себе, а також в прикмети, гороскопи, Святого Миколая. Практично всі опитані молодші підлітки зазначили, що почувають себе щасливими і дуже рідко сумують (дехто через отримані погані оцінки, хтось через недостатню увагу до себе з боку мами). Це може бути як ознакою здорового дитинства, так і свідченням певної байдужості дітей до проблем, що виходять за межі сімейного ареалу.

Важливими для позитивного сприйняття підлітками життя є взаємовідносини з ровесниками. Відрадно, що майже всі підлітки зазначають, що вони мають друзів. Спільними з друзями є заняття спортом, ігри, тренування, прогулянки, розмови на різні теми. Окремі діти вказують на допомогу друзів у складних ситуаціях, моральній підтримці в школі. На запитання «Що є для тебе більш цінним у стосунках з друзями?» учні переважно обрали два варіанти: «підтримка друзів» та «спілкування з ними» (при цьому варіант «подарунок від них» був зазначений всього декілька разів),

що може свідчити про належне розуміння підлітками значимості дружби з ровесниками.

Одним з найвагоміших чинників формування в дітей певного ставлення до життя та вироблення ними життєвих стратегій і тактик є сім'я, атмосфера, яка там панує, наявність спільних інтересів та занять у батьків і дітей. Сім'я є також тим простором, де здійснюється різнобічна, зокрема творча, самореалізація особистості. У ході дослідження з'ясовано, що більшість підлітків називають свою сім'ю місцем радості і щастя, захисту і підтримки. Водночас близько 10 % підлітків зазначають, що між членами їх сім'ї часто виникають суперечки, окремі діти вказують на те, що трапляється й фізичне насильство. 8% дітей визнали, що не завжди для них сім'я є місцем захисту і підтримки, а 7% – місцем радості і щастя. На запитання про спільні заняття в сім'ї, разом з батьками, діти відповідали, що такими є насамперед приготування їжі, перегляд телевізійних програм (такі відповіді переважно молодших підлітків), прогулянки, робота по господарству, настільні ігри, поїздки на відпочинок. Лише одним підлітком було зазначено, що відбуваються обговорення подій, які трапились за день. До 30% школярів не змогли назвати спільні заняття з батьками або ж відповідали: «немає». Можемо вважати, що спілкування багатьох батьків з дітьми здебільшого здійснюється поверхово, без пошуку ефективних засобів впливу на внутрішній світ дитини.

Наповненість життя учнів відображують види занять, яким вони віддають перевагу у вільний час. Такими виявилися читання книг, гра на музичних інструментах, заняття спортом, рухливі ігри з друзями на вулиці, прогулянки, малювання, танці, комп'ютерна графіка тощо. На запитання, до чого у них є здібності, підлітки відповідали, що до танців, співу, музики, малювання, окремих видів спорту. Водночас 12 % опитаних учнів не змогли визначити свої здібності, що може свідчити про низький рівень розвитку в них рефлексії. Слід зазначити, що вагомим для особистісної реалізації є розвиток здібностей. Підлітки вказують, що вони удосконалюють свої здібності, займаючись улюбленим видом діяльності кожний день, відвідують гуртки. Проте частина школярів зазначила, що вони не розвивають своїх здібностей, а деяким для

цього не вистачає часу. Отже, для таких підлітків необхідність особистісного зростання ще не є достатньо усвідомленою.

Зважаючи на вагому роль комп'ютера у життєдіяльності сучасних підлітків, ми поставили завдання з'ясувати, скільки часу опитувані школярі проводять за комп'ютером і з якою метою його використовують. Отримані результати були трохи несподіваними. Деякі діти взагалі не люблять працювати на комп'ютері. Близько 25 % опитаних стверджують, що вони займаються на комп'ютері менше однієї години в день (більшою мірою це молодші підлітки). 52 % учнів займаються на комп'ютері 2-3 години в день, а 15% – більше 4-х годин. Найчастіше комп'ютер учні використовують з метою пошуку матеріалу для виконання домашніх завдань, а також для спілкування у соціальних мережах та ігор. Водночас дуже мало дітей вибрали такий варіант – «читаю статті про спорт», і ще менше – «читаю статті про мистецтво», «читаю статті про життєві ситуації».

Деякі питання анкети мали ціллю з'ясувати розвиненість життєвого оптимізму підлітків («Ким ти себе бачиш через 5 років?», «Ким ти себе бачиш через 10 років?», «Якою ти уявляєш нашу країну через 5-10 років?»).

Ці запитання виявилися складними для 26% підлітків, адже вони на них або взагалі не відповіли, або відповідь була: «не знаю». Найчастіше учні, які дали відповіді, бачать себе через 5 років студентами вузів. У десятилітній перспективі підлітки уявляють себе насамперед успішними людьми, які мають високооплачувану роботу, а окремі з них – бачать себе вже одруженими. Серед професій, що опанують підлітки в майбутньому, найперше називаються такі: спортсмен, програміст, лікар, бізнесмен, юрист, психолог, перекладач. Слід зазначити, що школярі називають дуже широке коло суспільно важливих професій – від будівельника, тракториста, садівника – до вихователя дитячого садка, поліцейського, військового, що може свідчити про їх свідоме ставлення до вибору майбутньої трудової діяльності.

Близько 25% респондентів не висловили своїх думок про майбутнє країни. Понад половина учасників анкетування переконані у її позитивному розвитку. Вони бачать Україну успішною, розвиненою, квітучою, щасливою, чистою, з новими технологіями

та чесною владою, такою державою, яка є прикладом для інших держав. Багато школярів вірять, що в Україні через 5-10 років «не буде війни, а буде мир і спокій». Певна частина учнів має сумнів у тому, що життя в Україні буде кращим. Наведемо приклад висловлювань такого плану. «Я уявляю свою країною бідною, нещасною, тому що все життя в цій країні змінюється на гірше» (можливо, на формування таких думок впливає сімейна атмосфера, адже учениця, якій належить це висловлювання зазначила, що її сім'я не є згуртованою та дружелюбною, в ній часто виникають суперечки, сім'ю також не можна назвати місцем захисту і підтримки, радості і щастя). Учениця 14 років прогнозує, що «економіка знаходитиметься в занепаді, молодь буде від'їжджати за кордон» (при цьому школярка себе бачить через 10 років із стабільною заробітною платою та життям у своє задоволення).

Використання методу незакінчених речень відобразилось у пропозиції підліткам завершити речення «Цінувати своє життя – це ...». Варто зазначити, що в основному висловлювання учнів були доволі короткими або ж підлітки взагалі не змогли продовжити вказане речення. Опрацювання висловлених учнями думок дало можливість виокремити їх групи (подаємо в порядку їх чисельності – від більш чисельної групи до менш чисельної):

- берегти своє здоров'я (не курити, не пити алкогольних напоїв, займатися спортом);
- жити в своє задоволення та радіти життю, кожній його миті, радіти спілкуванню з рідними;
- піклуватися про себе та свою безпеку, бути обережним;
- жити правильно, не причиняти зла іншим;
- не марнувати життя, працювати над собою, розвиватись.

Окремі висловлювання складно було віднести до визначених груп, наприклад це: «Цінувати своє життя – це йти тією дорогою, яку ти вважаєш правильною, оскільки кожна людина приходиться у цей світ з якоюсь своєю місією». Узагальнення даних щодо тлумачення підлітками цінності власного життя подаємо у вигляді таблиці 1.4.1.

Таблиця 1.4.1

Цінність власного життя очима підлітків

Ранг висловлювання	Зміст	% висловлювань
1	Берегти здоров'я	43
2	Жити в задоволення	27
3	Піклуватися про безпеку	18
4	Дотримуватись норм моралі	8
5	Удосконалювати себе	4

Загалом можемо констатувати, що більшість підлітків розуміє життя насамперед як буття фізичне, а не духовне.

Необхідно зазначити, що переважна більшість опитаних дітей задоволені своїм життям, водночас деяка частина хотіла б його змінити – почати займатися спортом, кинути курити, більше приділяти уваги собі і своїм ближнім, розширювати коло друзів, активніше працювати над собою, подорожувати тощо.

Аналіз творчих робіт учнів в основному підтверджує дані, отримані в результаті анкетування. Підлітки здебільшого сфокусовані на житті як задоволенні, турботі про збереженні життя власного та своїх близьких, досягненні успіху, передусім матеріального.

Спостереження за поведінкою підлітків продемонструвало, що нерідко відбуваються розходження між заявленими позиціями підлітків в анкетних відповідях та реальними їхніми діями. Зокрема, спостерігаються вияви агресивності, емоційної нестабільності, що призводить до сварок, бійок між підлітками, лихослів'я, принижень один одного.

Експертам (педагогам і батькам) було запропоновано оцінити (вибір оцінки – висока, належна, низька) своїх вихованців (дітей) за такими критеріями: 1) турбота підлітків про збереження власного життя і здоров'я; 2) насиченість життя підлітків різними заняттями, відповідність поведінки дітей принципам духовності і моралі. За першим критерієм були отримані експертні оцінки: висока – у 14,2% дітей, належна – у 60,2%, низька – у 25,6%. За другим критерієм оцінки виявилися такі: високу мають 19,2% учнів, належну – 57,7%, низьку – 23,1%. Отже, результати екс-

пертої оцінки сформованості цінності життя у підлітків близькі до тих, що ми отримали завдяки використанню інших методів дослідження.

На основі аналізу отриманих даних за допомогою різних методів дослідження, враховуючи вказані вище критерії сформованості цінності життя та їх показники, було визначено рівні сформованості цінності життя у підлітків: високий (духовно-творчий); достатній (безпеково-благополучний); недостатній (неусвідомлювано-ситуативний) (Шахрай, 2018а).

Високий (духовно-творчий) рівень характеризується спрямуванням індивіда до життєвої гармонії, здатністю впливати на життєві обставини, творити їх. До характеристичних ознак цього рівня відносимо: насиченість життя підлітка (залученість до різних видів занять, насамперед творчого змісту, належне і продуктивне коло спілкування); задоволеність життям (учень оцінює власне життя як таке, якому притаманні щастя, любов, віра в майбутнє (оптимізм); відчуття благополуччя і гармонії з навколишнім природним і соціальним світом (учень вміє передбачати та вирішувати ситуації, які становлять ризики для фізичного та соціального функціонування); усвідомлення сенсу життя (учень чітко визначає, що є для нього найголовнішим у житті, що сприяє особистісному розвитку та вдосконаленню); турбота про безпеку життя та здоров'я ґрунтується на знаннях про потенціал сучасного світу та його загрози.

Учень здійснює вчинки духовної спрямованості (усвідомлює цінність власної особистості та інших, діє асертивно, готовий творчо удосконалювати життєві обставини з метою розвитку, реалізації як себе, так і соціального середовища, насамперед мікросередовища). Має високий ступінь життєстійкості (глибоке усвідомлення ризиків сучасного соціального та фізичного характеру, спрямування дій на зниження їхнього негативного впливу на власну особу та на інших). До цієї групи дітей віднесено 15,20% школярів підліткового віку.

Достатній (безпеково-благополучний) рівень характеризується соціально-векторним спрямуванням поведінки учня і відображається у таких ознаках: насиченість життя (залученість до різних видів занять, належне коло спілкування); задоволеність

життям (учень оцінює власне життя як таке, якому притаманні феномени щастя, любові); відчуття благополуччя (відсутні суттєві загрози щодо фізичного та соціального функціонування); усвідомлення сенсу життя (учень знає, що є для нього найголовнішим у житті, його опорою); належна турбота про безпеку життя та здоров'я.

Учень здійснює вчинки гуманістичної спрямованості (не ображає інших, довіряє, здатний до розв'язання конфліктів на засадах гуманності, діє справедливо тощо). Має належний ступінь життєстійкості (розвинена здатність щодо уникання ризиків соціального та фізичного характеру). Цим рівнем володіють 59,60% дітей підліткового віку.

Недостатній (неусвідомлювано-ситуативний) рівень відображає: життєво-ціннісну невизначеність учня (підліток не може визначити власні життєві цілі, спрямування, чітко усвідомити сенс життя); вузькість життєвого простору (мале коло спілкування, занять, інтересів, зацікавлень); не має відчуття благополуччя (існують суттєві загрози фізичного та соціального характеру з боку інших); незначний рівень турботи про безпеку власного життя та здоров'я.

Учень часто здійснює вчинки агресивної спрямованості, «втечі» з різних життєвих ситуацій. Має невисокий ступінь життєстійкості (низька здатність щодо уникання ризиків соціального та фізичного характеру).

Недостатній рівень сформованості цінності життя, за даними дослідження, мають 25,20% підлітків.

Стан сформованості цінності життя у підлітків за результатами дослідження подаємо у вигляді таблиці 1.4.2.

Таблиця 1.4.2

Стан сформованості цінності життя у підлітків

Рівень сформованості	Число підлітків	% підлітків
<i>Високий</i> (духовно-творчий)	33	15,20
<i>Достатній</i> (безпеково-благополучний)	130	59,60
<i>Недостатній</i> (неусвідомлювано-ситуативний)	55	25,20

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що незначне число підлітків має високий (духовно-творчий) рівень сформованості цінності життя. Для багатьох підлітків характерним є низьке усвідомлення відповідальності за власне життя та інших людей, важливості наповнення життя творчими заняттями, пошуком сенсу життя, розбудови життя на засадах духовності, віри, оптимізму. Це зумовлює необхідність розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації систематичної, цілеспрямованої роботи зі школярами із використанням сучасних ефективних форм і методів виховання та налагодження належної співпраці з батьками щодо формування цінності життя у їхніх дітей.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОРІЄНТИРИ ФОРМУВАННЯ В ПІДЛІТКІВ ЦІННОСТІ ЖИТТЯ У ВЗАЄМОДІЇ ШКОЛИ І СІМ'Ї

2.1. Педагогічні умови формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї.

Ефективність та результативність будь-якого соціального чи природного процесу залежить від певних умов. У «Новому тлумачному словнику української мови» поняття «умова» трактується як: необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь; обставини, особливості реальної дійсності, при яких відбувається або здійснюється що-небудь; правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь (Новий тлумачний словник, 1999, с. 632-633). Якщо ми говоримо про педагогічні умови, то маємо на увазі, насамперед, обставини, правила, що створені та вироблені у результаті цілеспрямованої педагогічної діяльності (Куприянов, 2007). Педагогічні умови формування цінності життя у підлітків у взаємодії школи і сім'ї – це створення таких обставин для життєдіяльності підлітків, що забезпечили б високу сформованість у них зазначеної інтегративної якості, насамперед шляхом співпраці педагогів з батьками.

З метою визначення педагогічних умов був здійснений аналіз науково-методичної літератури та проведено опитування педагогів і батьків дітей підліткового віку, за результатами яких робилися висновки про доцільність забезпечення конкретних педагогічних умов формування цінності життя у школярів у взаємодії школи і сім'ї.

Підвищення теоретико-методичної готовності вчителів до формування в підлітків цінності життя

Для з'ясування рівня осмислення педагогами закладів загальної середньої освіти проблеми цінності життя особистості, формування цієї цінності у підлітків та співпраці у цьому вчителів і батьків, нами було проведено опитування 110 вчителів експери-

ментальних закладів та тих, які були слухачами Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Зазначене опитування, бесіди з вчителями, аналіз тематик педагогічних рад, методичних семінарів, виступів на цих заходах вчителів свідчать про те, що проблема формування цінності життя у підлітків як цілісного феномена ще не усвідомлюється педагогічною спільнотою на належному рівні.

Постає необхідність підвищувати ступінь готовності педагогів до формування у школярів цінності життя, насамперед у співпраці з сім'єю. Таку готовність ми визначаємо як сукупність знань з проблеми цінності життя особистості, вмінь щодо організації виховної роботи з дітьми з метою формування у них цінності життя, педагогічної спрямованості на допомогу вихованцям для їхньої всебічної реалізації в реальній життєдіяльності, зокрема шляхом взаємодії з батьками.

Враховуючи погляди А. Мудрика (Мудрик, 2002), вважаємо, що готовність до процесу формування цінності життя у підлітків має ґрунтуватися на принципах:

- гуманізму (спрямованість педагогами дітей до засвоєння вищих цінностей, здійснення виховного процесу на ґрунті глибокої віри в дитину, її здібності, здатності до морального та духовного розвитку);
- природовідповідності (виховання причетності дітей до природного і соціального світу, врахування вікових психологічних особливостей підлітків, їх біологічних ресурсів);
- культуровідповідності (долучення вихованців до пластів культури народу, суспільства, світу в цілому, врахування сучасної соціокультурної ситуації та соціокультурних потреб підлітків);
- життєтворчості (спрямування дітей на пізнання себе та проектування власного життя, визначення основних життєвих цілей, наповнення життя різними видами активності);
- зв'язку з життям (врахування реальних життєвих ситуацій, в які потенційно можуть потрапити вихованці, розвиток компетентностей для розв'язання важливих для підлітків проблем);

- центрації на розвитку особистості (допомога дітям у становленні, збагаченні й удосконаленні їхньої людської сутності, у створенні умов для розвитку особистості, виходячи з пріоритету особи перед групою і колективом);
- діалогічності (побудова виховного процесу на взаємодії вихователів і вихованців, змістом якої є обмін цінностями, а також спільне продукування цінностей в життєдіяльності колективу вихованців);
- незавершеності виховання (визнання того, що в кожній дитині є щось незавершене, яке дає дитині потенційну можливість зміни і самозміни).

На нашу думку, готовність педагога до формування цінності життя у підлітків включає три основні компоненти.

1. Усвідомлення педагогами важливості проблеми формування цінності життя у підлітків, осмислення її у просторі взаємин «особистість – особистість» на рівні групи, громади, суспільства загалом. Надзвичайно важливим є розуміння вчителями своєї відповідальності як вихователів молодого покоління, які впливають передусім прикладом власної поведінки. Переконані, що проблема цінності життя має відображатися не тільки в різних формах позаурочної роботи, але й на уроках, насамперед літератури, історії, мистецтва тощо, розкриваючи перед учнями різноманітні барви життя.
2. Удосконалення форм, методів, засобів виховного процесу з підлітками, використання як традиційних, так й інноваційних форм, що базуються на ідеях гуманістичної педагогіки, водночас цікавих для сучасних дітей і які позитивно сприймаються ними. Особливу увагу варто приділити заняттям (зустрічам) з підлітками, що мають елементи дискусій, диспутів, сократівських бесід, сприяючи розвитку у школярів критичного, рефлексивного, водночас піклувального мислення щодо себе та навколишнього світу.
3. Сприяння педагогів у підвищенні педагогічної культури батьків, сприйняття їх як партнерів у виховному процесі, адже без належної взаємодії школи і сім'ї суспільний запит на становлення духовно і соціально зрілої особистості, яка цінує власне життя і життя інших, зреалізувати буде не-

можливо. Особлива місія у психолого-педагогічній просвіті батьків покладається на класного керівника, який може найкраще знати проблеми, складнощі, можливості сімей вихованців. Важливою є роль шкільного психолога. Усвідомленню важливості взаємодії з батьками допоможуть твори відомих педагогів А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Беха, Л. Гончар та інших. Радимо особливу увагу звернути на творчість В.Сухомлинського, який глибоко розкриває роль сім'ї у формуванні щасливої особистості.

Отже, першою педагогічною умовою формування цінності життя у підлітків ми визначаємо *підвищення теоретико-методичної готовності вчителів до формування в підлітків цінності життя*, яка включає належне усвідомлення педагогами значимості проблеми, відповідний рівень обізнаності в ній, оволодіння способами ефективної комунікації з вихованцями, розуміння потреб сучасних дітей, здатність будувати виховний процес на ґрунті суб'єкт-суб'єктного спілкування.

Удосконалення взаємодії школи і сім'ї на засадах партнерства і взаємовідповідальності

Формування цінності життя у підлітків передбачає тісну співпрацю школи з сім'єю, налагодження партнерських взаємин між батьками і педагогами, адже сім'я, незважаючи на зниження її виховного впливу (відносно попередніх часів), залишається вагомим соціально-виховним інститутом. У свій час видатний український педагог В.Сухомлинський зазначив, що гармонійний, всебічний розвиток юного покоління можливий лише там, «де два вихователі – школа і сім'я – не тільки діють односпайно, ставлячи перед дітьми ті самі вимоги, а є однодумцями, поділяють ті самі переконання, завжди виходять з тих самих принципів, не допускають ніколи розходжень ні в меті, ні в процесі, ні в засобах виховання» (Сухомлинський, 1976а, с. 86).

З метою чіткішого усвідомлення способів та змісту удосконалення співпраці педагогів з батьками, спрямованої на підвищення виховного потенціалу сім'ї, зокрема щодо засвоєння дітьми цінності життя, нами було проведено емпіричне дослідження, яке мало з'ясувати: характер взаємин батьків і дітей, ціннісне спрямування батьків, акценти, які ставлять батьки у вихованні влас-

них дітей, зокрема щодо їх духовного розвитку та ставлення до здоров'я, батьківську здатність до входження в світ інтересів і захоплень дітей, розуміння батьками щастя власного та дітей тощо.

Дослідження здійснювалось насамперед шляхом анкетування, до якого було залучено 78 батьків учнів експериментальних закладів.

Аналіз анкетування показав, що сімейне виховання, яке здійснюють батьки, має значною мірою несистемний характер, батьки надають перевагу матеріальному забезпеченню дітей, а не їх духовно-культурному розвитку, відчувається брак психолого-педагогічних знань батьків, що знижує можливість налагодження повноцінного батьківсько-дитячого спілкування та реалізації особистості в сімейному просторі тощо.

Проаналізовані дані анкетування, бесіди з батьками, спостереження, експертна оцінка (педагогами) виховного потенціалу сучасної сім'ї та міри комунікації педагогів і батьків також говорить про недостатній рівень відповідальності як з боку батьків, так і, певною мірою, з боку педагогів, неналежну взаємодію між школою і сім'єю. Отже, постає завдання удосконалення такої взаємодії.

Взаємодію Т.Кравченко трактує як процес впливу різних суб'єктів один на одного, який визначає взаємний зв'язок і взаємозміну, внаслідок чого відбувається поєднання окремих елементів у певну систему, формування її цілісності (Кравченко, 2009, с. 162). Взаємодія школи і сім'ї, на думку дослідниці, виявляється в узгодженості зусиль сім'ї і школи у вихованні дітей, налагодженні співробітництва батьків і педагогічних колективів, проведенні просвітницької роботи в батьківському середовищі, підвищенні педагогічної культури батьків тощо (Кравченко, 2009, с. 165-166). Концепція Нової української школи ставить завдання досягнення партнерської взаємодії між школою і сім'єю, утвердження педагогіки партнерства, в основі якої – «спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учитель має бути другом, а родина – залучена до побудови освітньої траєкторії дитини» (Нова українська школа, 2016, с. 14). Партнерську взаємодію Л. Гончар трактує як таку, «в основу якої покладаються діалог, рівні права, узгодженість і добровільність участі в спільній діяльності, взаємна зацікавленість сторін» (Гончар, 2017, с. 216).

Можемо стверджувати, що наявні взаємини «сім'я» – школа» не досягають ступеня партнерства, без якого формування у підлітків цінності життя не може бути оптимальним. Беручи до уваги результати емпіричного дослідження та опираючись на праці дослідників культури взаємин батьків і вчителів (Дорошко, 2015; Гончар, 2017; Кравченко, 2009), приходимо до висновку, що для налагодження партнерської взаємодії необхідне здійснення системи роботи, що містить такі основні компоненти.

1. Збагачення форм і методів роботи школи із батьками.

Концепція Нової української школи передбачає діалог і багатосторонню комунікацію між сім'єю і педагогами, спрямовану на об'єднання батьків, педагогів і дітей спільними цілями і прагненнями, зацікавленими односторонніми (Нова українська школа, 2016, с. 14). Цьому будуть сприяти різноманітні форми та методи роботи з батьками із залученням до неї дітей. Серед ефективних форм і методів можна назвати проведення батьківських зборів, бесід, читання лекцій, організацію практикумів, рольових ігор, диспутів, «круглих столів», усних журналів, конференцій (Постовий, Хромова, Алексеєнко та ін., 2003, с. 51-57). У контексті впровадження ідей Нової української школи пропонуються такі форми спілкування з батьками, як тижневі або місячні інформаційні бюлетені (містять інформацію про всі заходи, в яких беруть участь діти); зустрічі групи батьків (для планування волонтерських заходів для класу чи школи); обмін між батьками й вчителями книгами про цікаві підходи до навчання і виховання дітей (Нова українська школа, 2017, с. 141). Вважаємо доволі цікавою у роботі з батьками тренінгову технологію. Важливим у налагодженні повноцінної співпраці з сучасною сім'єю, на нашу думку, є використання соціальних мереж, надання різноманітної інформації на сайтах закладів освіти, дистанційна просвіта батьків. Основними вимогами до вибору форм і методів роботи з батьками є: врахування особливостей батьків, зокрема рівня їх загальної і педагогічної культури; необхідність реалізації діалогічного спілкування батьків, дітей і педагогів; здатність педагога досягти найбільшого результату шляхом застосування конкретного методу.

2. *Сприяння підвищенню загальної та педагогічної культури сім'ї.*

Сучасні сім'ї є доволі різними за своїм культурним, педагогічним, соціально-психологічним багажем. Певна частина батьків, насамперед молодих, цікавляться проблемами виховання, віковими особливостями дітей, прагнуть налагодити спілкування з дітьми на основі поваги та взаєморозуміння та всебічно розвинути здібності власних дітей. Водночас слід зазначити, що більша частина батьків не володіє системою знань і вмінь у сфері сімейного виховання та знаходиться під впливом старих світоглядних уявлень. Як зазначає І. Дементьева, «оптимізація процесу сімейного виховання починається з переборення батьками застарілого у вихованні дітей принципу «рівності – нерівності», тобто з переходу від авторитарних методів виховання до демократичних» (Дементьева, 2012, с. 6). Дослідниця наголошує, що дитина у цій виховній парадигмі розглядається батьками не як об'єкт впливу, а як повноправний суб'єкт, що дозволяє сформувати дитину з високою соціальною відповідальністю, незалежною життєвою позицією і здатністю до стійкого спротиву можливим негативним впливам.

Педагогічна культура батьків має будуватися на осмислених та прийнятих ними принципах сучасного виховання: системності; варіативності, комплексності; гуманістичної спрямованості; природовідповідності; культуровідповідності; діалогічності; особистісної орієнтованості; врахування інтересів соціального оточення (Дементьева, 2012, с.7-11). Необхідним є розуміння батьками проявів типових помилок сімейного виховання (невміле застосування методів виховання; відсутність єдності вимог батьків; невиправдана ідеалізація власних дітей тощо) з метою їх недопущення (Мардахаев, 2014).

Здійснення повноцінного сімейного виховання неможливе без усвідомлення батьками тісної співпраці з педагогами на основі толерантності, взаєморозуміння, відповідальності перед дітьми та суспільством. Слід зазначити, що формування цінності життя у підлітків передбачає таку змістову наповненість життєдіяльності сім'ї, яка буде розкривати життя у різноманітних своїх проявах з акцентом на оптимізмі, вірі в добро і справедливість, вмінні захищати себе і свої ідеали. Необхідним при цьому є розширення культурної спроможності батьків, знайомство їх з творами глибо-

кого життєвого змісту, розмірковування разом з дітьми про проблеми філософського, духовно-морального характеру тощо.

3. Стимулювання активності батьків у забезпеченні повноцінної життєдіяльності дітей, залучення батьків до життя школи і класу.

Осмислення батьками ролі школи у всебічному розвитку їхніх дітей, навчальних вимог до учнів, необхідності забезпечення повноти життя дітей буде результативнішим за умови глибокого включення батьків в освітній процес. Вони повинні бути здатними не тільки відгукуватися на пропозиції вчителя (класного керівника), а й самі пропонувати та організовувати заходи, розробляти та втілювати освітні та культурні проекти.

Цінною є участь батьків, родини учнів у проведенні святкових заходів, які можна організовувати з різних приводів – історичні події, події, важливі для громади, сезонні святкування, події у шкільному житті тощо (Нова українська школа, 2017, с.141).

Одна із можливостей для батьків стати безпосереднім учасником освітнього процесу та впливати на нього – стати помічником учителя: у роботі з дітьми (батьки або інші члени родини можуть допомагати вчителю в організації та проведенні навчальних занять, підготовці навчальних матеріалів); у роботі з іншими батьками (допомога вчителю у контактуванні з іншими батьками для поширення важливої інформації, в ознайомленні нових батьків з особливостями життя класу тощо) (Нова українська школа, 2017, с.143).

Зазначеними вище способами підвищується рівень суб'єктності батьків у сфері навчання і виховання їхніх дітей, а, отже, і міра відповідальності.

Отже, другою педагогічною умовою формування у підлітків цінності життя ми визначаємо *удосконалення взаємодії школи і сім'ї на засадах партнерства і взаємовідповідальності*, що передбачає регулярні контакти педагогів і батьків, активне залучення сім'ї до життєдіяльності школи та класу, організацію заходів, спрямованих на підвищення педагогічної культури сім'ї, яка включає в себе розуміння батьками внутрішнього світу власних дітей, осмислення життєвих цілей, що є важливими для особистісного зростання їх та дітей.

Організація життєвоспрямувальних видів діяльності підлітків

Цінність життя осмислюється людиною, перевіряється нею шляхом занурення в різні види діяльності, де розкриватимуться її здібності, задовольнятимуться потреби, інтереси, нахили, бажання, тобто через розбудову особистістю повноти життя, зокрема духовного. В. Сухомлинський наголошував, що кожна людина в дитячому, підлітковому, юнацькому віці «повинна досягнути щастя повноти свого духовного життя, радості праці й творчості» (Сухомлинський, 1976а, с.73). Тому виховний процес в школі, на думку видатного педагога, повинен бути спрямований, поряд з оволодінням учнями навчальною програмою, на розкриття перед кожним вихованцем тих сфер «розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим» (Там само).

Серед різноманіття видів діяльності, які можуть слугувати простором всебічного розкриття юної особистості, утвердження її як Людини, виділяємо філософсько-рефлексивний, культурно-дозвіллевий, трудовий, спортивний тощо.

Одним із провідних видів діяльності, до яких доцільно долучати школярів в процесі формування у них цінності життя, є, на нашу думку філософсько-рефлексивний. Сутність його полягає в тому, що учні спрямовуються на пошук відповідей на запитання, у чому сутність людського життя, до чого людина має прагнути, яке місце займає серед інших людей та природного світу, що залишить після себе, як можна досягти щастя та оминати різноманітні ризики, що трапляються на життєвому шляху тощо. Ці питання, по суті, є філософськими і завдяки життєво стверджуючим висновкам, до яких приходять індивід в процесі осмислення життя, насамперед власного, він наповнюється позитивною енергією, зростають його життєві сили та поглиблюється віра в майбутнє.

Роблячи акцент на важливості організації філософсько-рефлексивної діяльності школярів, ми беремо до уваги ідеї та підходи «Філософії для дітей» (PhilosophyforChildren), міжнародної освітньої стратегії навчання, що були розроблені в 70-х роках ХХ століття колективом вчених зі США на чолі з професором М. Ліпманом. Зазначена програма має за мету навчити дітей і молодь

філософувати, досліджувати різноманітні життєві проблеми. Водночас не ставиться завдання навчати учнів філософії як такої. На сьогодні ця програма діє в освітній сфері багатьох країн світу, до неї долучаються й українські науковці і практики (Адаменко, &Кравченко, 2014).

У публікаціях Н. Адаменко, Є. Васильєвої, Ю. Кравченко, Л. Ретюнських (Адаменко, &Кравченко, 2014; Васильєва, 2009; Ретюнских, 2015) та інших зазначається, що філософія для дітей вчить школярів протистояти негативному зовнішньому впливу, розвиває навички самостійного мислення та вміння критично оцінювати будь-яку ситуацію, що приводить до прийняття дитиною зважених, продуманих рішень, орієнтує на активний творчий пошук актуальних для дитини смислів, вчить аналітичному підходу до засвоєння отриманої інформації. Дитяче філософування, на думку дослідників, сприяє особистісному зростанню, інтелектуальному і моральному дорослішанню дитини, а також є ефективним способом введення в освітній процес виховного компонента «без моралізаторства і начотництва, яких важко уникнути, коли дієш в рамках інформативної стратегії» (Ретюнских, 2015, с. 27).

Методами та прийомами організації дитячого філософування є сократівський діалог, відкрите обговорення, розуміюча бесіда, розкриття смислів тексту, окремих слів, висловлювань, навчання формулювати запитання. При цьому обговорення проблеми відбувається не у вигляді стихійної суперечки, а як регламентований обмін думками. У результаті школярі мають отримати знання про себе і довколишній світ, засновані на розумінні (на відміну від знань, заснованих на запам'ятовуванні), осмисленні (а не копіюванні), інтерпретації інформації, що буде означати творення філософії разом з дітьми (*doingphilosophywithchildren*). При цьому слід зазначити, що філософські питання чи проблеми не передбачають єдино правильного рішення, тому «помилوک» у розумінні цих питань школярами бути не може. Такий підхід у роботі з учнями Л. Ретюнських називає «розуміючою стратегією освіти» (Ретюнских, 2015, с. 26).

З метою організації філософсько-рефлексивної діяльності (таке означення виду діяльності враховує не тільки розвиток здатності учнів до філософування, а й спроможності дітей оцінювати

себе, свої емоції, почуття, бажання, прагнення, їх вміння давати собі оцінку як фізичному, соціальному, духовному індивіду) ми пропонуємо проведення з учнями 8-9 класів циклу виховних заходів з умовною назвою «Я у світі». Окремими темами зустрічей підлітків можуть бути такі: «Істина (що я можу знати?)»; «Сенс життя (що я повинен (повинна) робити?)»; «Віра і надія (на що я можу сподіватися?)»; «Що таке щастя?»; «Страх. Як його побороти?»; «Творчість у житті людини»; «Сила любові»; «Свобода і відповідальність»; «Як розуміти вислів «Життя прожити – не поле перейти?»»; «Чи варто брати до уваги народний вислів «Береженого і Бог береже?»».

У процесі таких занять доцільно використовувати притчі, в яких розкривається смисл різних сторін людського буття, літературні твори чи їх уривки, висловлювання відомих людей, публікації в друкованих засобах масової інформації чи в Інтернет-виданнях, історичні факти, приклади з реального життя. Доцільним буде використання ідей народної педагогіки, в якій сконцентрована життєва мудрість, що знайшло відображення в прислів'ях, приказках, казках, оповідках, бувальщинах, піснях.

Слід звернути увагу на використання творів сучасних українських письменників, які пишуть для дітей чи про дітей. Серед них можна назвати такі художні твори, як «140 децибелів тиші» А. Бачинського, «Солоні поцілунки» О. Купріян, «Не озирайся і мовчи» М. Кідрука та інших.

Варто виділити літературний доробок С. Гридїна, одного із найвідоміших авторів сучасної української реалістичної, соціально-психологічної прози для підлітків. У творах «Не такий», «Незрозумілі», «Не-Ангел» письменник розкриває складні теми стосунків підлітків з батьками і ровесниками, художньо осмислює психологічні переживання дітей. Книга С. Гридїна «І паралельні перетинаються» піднімає проблему суїцидальної поведінки підлітків, яку провокують непорозуміння з іншими, самотність і вплив «груп смерті» у соцмережах (Качак, 2017).

На нашу думку, до занять філософсько-рефлексивної спрямованості варто залучати сім'ю. Це поглибить знання батьків про внутрішній світ дітей та дасть цінний матеріал для спілкування з ними.

Вагомою є організація дозвілля підлітків, зокрема наповнення його художньо-естетичною діяльністю, творчими пошуками, прагненням до реалізації своїх здібностей і талантів. У сфері дозвілля відкривається найширший простір спілкування з різними проявами культури, мистецтвом, поглиблюючи розуміння молодими людьми норм і цінностей соціального життя. На думку Р. Шульги, особистість, долучаючись до мистецтва, «знов і знов переживає як значущі, а головне, як неминущі цінності стабільності існування, його прогнозованості, перемоги соціального порядку над деструктивними силами» (Шульга, 2006, с. 359). А, отже, більше осмислює і цінує людське життя.

Хочемо звернути особливу увагу на залучення дітей до театрального мистецтва, як професійного, так і самодіяльного (Шахрай, 2005; Шахрай, 2016).

Театральне мистецтво, будучи засобом різнобічного розвитку особистості, вже досить тривалий час активно застосовується в передовій педагогічній практиці. Комп'ютерно-інформатизоване суспільство XXI століття не лише не знизило значимість такого дієвого виховного інструментарію, а навпаки, підвищило, бо ж театральні методики здатні активізувати виховний процес, запропонувати живу співпрацю педагога та учня, занурити дитину в потік творчого пошуку, самопізнання, активної комунікації.

Особлива значущість театрального мистецтва полягає в тому, що в його основі лежить гра, «безкорислива та вільна» діяльність (Л. Сморж), яка здатна активізувати внутрішні сили індивіда, розбурхати приховані можливості, збагатити емоції та почуття, наситити життя відчуттям радості, натхнення. Це досить актуально в ситуації сучасного техногенного суспільства, в якому «емоції придушені», а «емоційність стала синонімом невірноваженості чи душевного нездоров'я», чим людина надзвичайно ослабила себе, зробивши своє мислення «вбогим та плоским» (Фромм, 1995, с. 204).

Слід наголосити, що дозвілля нинішніх підлітків характеризується зниженням творчої активності, заміною її пасивним малозмістовним дозвіллям – переглядом розважальних телевізійних передач, відвідуванням низького художнього рівня дискотек тощо.

Відсутність потреби сприйняття живого мистецького дійства, небажання і невміння брати в ньому участь породжують байдужість, інертність, гальмування розвитку вольових якостей. Надзвичайну небезпеку для становлення цілісної, гармонійної особистості становить надмірне спілкування дітей з комп'ютером, телевізором, ігровими автоматами, призводячи до формування адиктивної (залежної) поведінки, яка витісняє інші види життєдіяльності. Самодіяльна театральна творчість здатна виводити дітей зі стану апатії та пасивності, формувати навички повноцінної дозвіллевої діяльності.

У нинішній суспільний період життя дітей супроводжується постійною напругою, частими стресами. Школярі вкрай потребують психологічної підтримки, організації належного відпочинку, чому сприятиме спілкування з ровесниками, педагогами в процесі організації театральної-ігрової діяльності. Досить цінною є також роль театральних засобів у корекції, профілактиці соціальних відхилень (порушень поведінки, тютюнокуріння, суїцидальних проявів та ін.), забезпечуючи зміцнення життєвих сил дітей.

Серед багатоманітності можливостей театрального мистецтва можна виділити такі.

1. *Дієвість театральної-ігрової діяльності*, в якій беруть безпосередню участь підлітки.
2. *Вплив соціально-здорової театральної групи*, своєрідного мікросоціуму, що функціонує на принципах рівності та партнерства за педагогічно доцільного, цілеспрямованого керівництва.
3. *Активізація творчих здібностей юної особистості*. Підлітки, зокрема ті, які мають проблеми у навчанні, у взаєминах з соціальним оточенням, відчують радість від того, що і вони можуть цікавими для інших, можуть запропонувати свій творчий продукт, а це вивищує дитину в її власних очах, надає сили, натхнення, оптимізму.
4. *Поглиблення розуміння соціального світу* і, відповідно, більш адекватне реагування на події, навколишніх людей завдяки визначеному на основі педагогічної доцільності та грамотності змісту театральних постановок, що готуються юними акторами.

5. *Посилення емоційної впливу на підлітків комплексом мистецтв* (музика, співи, образотворче мистецтво та ін.).
6. *Театральна імпровізація як засіб саморефлексії та самотворення*. Одним із відомих терапевтичних методів, що поєднує в собі можливості театального мистецтва та психології і будується на імпровізованому програнні особистих проблем головної особи або проблем, що стосуються певної соціальної (наприклад, підліткової) групи, є психодрама (соціодрама) та її сучасні варіанти.

Можемо стверджувати, що через театально-ігрову діяльність відбувається гармонізація особистості і соціуму, яка в нинішніх суспільних умовах часто порушується, адже, «переживаючи багато образів, ситуацій, ставлень і вчинків, дитина зміцнює своє душевне життя, робить його більш рухливим, чуйним, більш здатним до співпереживання та розуміння інших людей» (Театр, 1996, с. 7).

Варто зазначити, що важливо залучати підлітків до різних видів трудової діяльності, виховувати у них ставлення до праці як цінності, без чого людське життя є збідненим і беззмістовним. Велике значення надавав трудовому вихованню дітей В. Сухомлинський, наголошуючи на необхідності формування в юної особистості трудової культури, «коли праця наповнює її життя високим натхненням» (Сухомлинський, 1976а, с.166). Він стверджував, що праця для дітей має бути посильною, проійнятою творчим задумом, використанням елементів експериментування та наукових відкриттів. У школярів, зазначав відомий педагог, слід у процесі праці розкривати та виявляти індивідуальність, прищеплювати несприйняття неробства, лінощів, формувати почуття честі, гідності (Сухомлинський, 1976а, с. 166-175). На думку В. Сухомлинського, праця, зокрема в колективі, – «це не тільки вплив людини на природу, навколишній світ, але й взаємодія сердець, думок, переконань, почуттів, переживань, інтересів, захоплень» (Сухомлинський, 1976а, с. 175).

Як зазначає сучасна дослідниця проблем трудового виховання школярів, Л. Гуцан, вагомим виховним завданням для педагогів і батьків підлітків є формування ціннісного ставлення до праці, яке має спрямовуватися на вироблення в дітей «усвідомлення

особистої і суспільної значущості праці» (Гуцан, 2018, с. 93-94). Дуже важливо усвідомити батькам необхідність залучення дітей до різних видів домашньої праці, стимулювання підлітків до суспільно-корисної трудової діяльності, виховання працелюбства та пошани до людей праці. Тому що без єдності зусиль школи і сім'ї формування трудової свідомості школярів, насамперед в нинішній період розвитку суспільства, не може бути результативним (Попович, & Гарин, 2018, с. 217).

Підтримуємо позицію М. Садового, що «розмаїття видів праці, в яких беруть участь учні, дає змогу розвивати їх різнобічні задатки, нахили, інтереси, створити умови для вибору майбутньої професії» (Садовий, 2014, с. 36). Вважаємо, що педагогічно організована трудова діяльність підлітків є для них джерелом радості, особистісного зростання, поваги до себе та інших людей, а отже, вагомим засобом формування у них цінності життя.

Слід також наголосити, що вкрай необхідним в процесі формування цінності життя є залучення дітей до фізичної культури, що дає можливість для них зміцнювати своє здоров'я, розвивати здатність до самоконтролю, витримки, долаття перешкод, досягнення успіху. Заняття фізкультурою і спортом є чинником розвитку в підлітків естетичних смаків, позитивного сприйняття життя та наповнення його смыслом. У дослідженнях акцентується увага на тому, що заняття фізичною культурою сприяють тілесному і духовному розвитку, адже «це далеко не просто фізичне удосконалювання людини як результат її занять фізичними вправами, але і творче ставлення до своєї особи, де духовна сторона відіграє визначальну роль» (Мусієнко, Лемешко, & Самойлик, 2016, с. 397).

Отже, визначена нами третя умова формування у підлітків цінності життя – це *організація життєво спрямованих видів діяльності дітей підліткового віку* (філософсько-рефлексивної, культурно-дозвіллевої, трудової, спортивної, технічної тощо). Підлітки мають пізнавати різноманітність життя людини, збагачувати своє особисте життя шляхом занурення у різні види діяльності, удосконалюючи себе як духовно, так і фізично.

2.2. Змістово-методичні аспекти формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї

2.2.1. Методика формування цінності життя у молодших підлітків

Методику формувального етапу експерименту з проблеми формування у молодших підлітків цінності життя було розроблено з врахуванням вікових і фізіологічних особливостей дітей означеної вікової категорії, а також результатів проведеного констатувального етапу експерименту.

Для роботи з дітьми молодшого підліткового віку з проблеми формування у них цінності життя було розроблено програму позачурочної виховної діяльності «Життя – найголовніша цінність людини», яка складалася з трьох етапів (блоків) формування цінності життя у дітей молодшого підліткового віку. Ці етапи були визначені у відповідності з виокремленими нами складовими поняття «цінність життя» у дітей молодшого підліткового віку (когнітивна, емоційно-ціннісна, поведінково-діяльнісна). Більш конкретно розглянемо ці етапи та їхні змістове і методичне наповнення.

Блок 1. «Ставлення до себе» (підтеми «Що таке цінність життя»; «Життя як цінність»). Мета: засвоєння молодшими підлітками сутність понять “цінності”, “цінність життя”; усвідомлення взаємозв'язку між особистими цінностями, поведінкою та цілями; осягання цінності людського життя через призму неповторності кожної людини та цінності свого життя через розуміння власної неповторності; визначення сенсу свого буття.

У межах цього блоку проводився психокорекційний тренінг з профілактики девіантної поведінки молодших підлітків «Я – особливий!» (1,5 год.)

Блок 2. «Ставлення до інших» (підтеми «Як будувати взаємини з іншими людьми»; «Як протидіяти тиску» (як вміти сказати «ні»). Мета: ознайомлення молодших підлітків з поняттям «безпека життя», основами конструктивної взаємодії з однолітками, батьками, вчителями, іншими людьми; формування здатності оцінювати власні емоційні стани і прояви, усвідомлювати відчувати потреби і переживання інших, керувати власними емоціями; формування вміння протидіяти тиску та ухвалювати відповідальні рішення.

Заключним акордом занять цього блоку було проведення Тренінгу розвитку вмінь перешкоджання конфліктів» (за Тормосіною, 2014).

Блок 3. «Ставлення до діяльності» (підтеми «Навчання – моя основна діяльність», «Я і моя сім'я», «Моє дозвілля»). Мета: засвоєння молодшими підлітками поняття «повнота життя», моральних норм спілкування і поведінки у школі і сім'ї, набуття вмінь застосовувати їх у реальному житті; формування вмінь адекватно оцінювати власні вчинки і вчинки інших, висловлювати оцінні судження, запобігання та мирного вирішення конфліктних ситуацій тощо; вміння визначати коло своїх інтересів як основу задоволеності від життя, самостійно формувати власні варіанти змістовної організації дозвілля.

Як підсумок, у межах цього блоку проводився Тренінг розвитку лідерських якостей і вмінь творчого самовираження (за Тормосіною, 2014).

У змісті розробленої програми передбачено як традиційні форми і методи виховної роботи з молодшими підлітками, так і форми й методи проблемно-пошукового характеру. До традиційних належать такі методи: *розповідь, роз'яснення, бесіда, переконання, приклад*; у роботі з дітьми молодшого підліткового віку, поряд з означеними, до цієї групи методів додавались ще й такі, як індивідуальні бесіди в зв'язку з екстремальними ситуаціями (виникненням конфліктів між дітьми в класі чи у сім'ях учнів з батьками чи з одним із батьків), дискусії, диспути, повідомлення, домашні завдання тощо. У процесі проведення дослідно-експериментальної роботи, використовуючи методи цієї групи, ми ставили молодшого підлітка в активну позицію, сприяли тому, щоб дитина відстоювала свої погляди, принципи, судження. Так, з метою збагачення показників когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів феномену «цінність життя» з молодшими підлітками (підтеми «Що таке цінність життя»; «Життя як цінність» блоку «Ставлення до себе») проводилися *бесіди*: «Що таке цінності?», «Що означає цінувати власне життя?», «Що таке безпека життя?», «Згубні звички, які шкодять здоров'ю людини», «Я хочу: аргументи на користь мого власного вибору» (інформаційно-просвітницька бесіда з елементами драматизації) та ін.

Зауважимо, що у процесі підготовки учнів до бесіди та під час її проведення з метою активізації розумової діяльності молодших підлітків увагу дітей варто зосереджувати не лише на інформативній функції бесіди, й на виховній і пропедевтичній; при цьому спілкування організовується за схемою «суб'єкт-суб'єкт», «від монологу до діалогу», без моралізування. Використання бесід спонукало школярів до активної пізнавальної діяльності, сприяло формуванню вміння слухати, аргументувати.

У ході бесід для активізації дітей застосовували різноманітні притчі («Притча про щастя», «Метелик і мудрець», «Притча про мандрівників», «Який слід має залишити людина на Землі», «Життя – найцінніший скарб» та ін.), цитати з книги «Магічні метафори» Ніка Оуена тощо. Для прикладу, для підведення молодших підлітків до думки, що мета життя полягає у тому, щоб прожити його радісно і з найбільшою користю для себе й інших, а ключ від щастя – в руках кожної людини, у роботі з дітьми молодшого підліткового віку використовували «Притчу про щастя», «Притчу про подорожнього».

Притча про щастя

Бог зліпив людину з глини, і залишився у нього невикористаний шматок. «Що це зліпити тобі?» – запитав Бог. «Зліпи мені щастя», – попросив чоловік. Нічого не відповів Бог, і тільки поклав людині в долоню той шматочок глини, що залишився.

Рефлексія:

– Який сенс ви бачите в цій притчі? (Бог хотів, щоб людина сама «зліпила» собі щастя, тобто щастя – це діти, сім'я, улюблена робота, хобі і т.д.

– Як ви гадаєте, чи правильно вчинив Бог в цій ситуації? (Бог вчинив правильно, якби не так, то не було б продовження життя, радості в житті).

Притча про подорожнього

Мандрівник, що йшов уздовж річки, почув відчайдушні дитячі крики. Коли він підбіг до берега, то побачив в річці дітей, які тонули, і кинувся їх рятувати. Помітивши прохожого, він покликав його на допомогу. Той став допомагати тим, хто тримався на плаву. Побачивши третього подорожнього, вони покликали його на допомогу, але він, не звертаючи уваги на заклики, прискорив

кроки. «Хіба тобі байдужа доля дітей? – запитали рятувальники. Третій подорожній їм відповів: «Я бачу, що ви вдвох поки що справляєтеся. Я добіжу до повороту і дізнаюся, чому діти потрапляють в річку, і постараюся цьому запобігти».

Мораль притчі: так і ми з вами повинні докласти всі свої сили не лише на вихід із неприємних життєвих ситуацій чи подолання якихось негативних звичок, але, й що головне – витратити зусилля на попередження деструктивних станів в житті, вибрати оптимальну стратегію для вирішення проблемної ситуації.

У зв'язку з екстремальними ситуаціями (виникненням конфліктів у колі однокласників, у сім'ї) доцільно проводити індивідуальні бесіди. У таких випадках педагоги діють експромтом, здебільшого конфіденційно, організовуючи їх так, щоб діти були відкритими до бесіди, здатними на відвертість, могли не тільки усвідомлювати зміст моральних сентенцій, а й сприймати їх. Паралельно проводяться бесіди і з батьками, які потрапили в ту чи іншу проблемну ситуацію з власною дитиною. Крім цього, застосовувались індивідуальні бесіди згідно із накресленим заздалегідь планом. Такі бесіди, як правило, мають застережливий характер, вносять «індивідуальні корективи» в загальну програму виховних впливів; дотримуючись правил проведення індивідуальної бесіди, спростовуються хибні переконання дітей. При цьому педагогам варто дотримуватися таких вимог: не намагатися увесь час говорити самим, стримувати себе, коли виникає бажання перервати розповідь дітей, виявляти увагу до співрозмовників, підкреслювати свою зацікавленість, спокійно реагувати на висловлювання учнів, навіть у разі, коли з ними не погоджуються, стежити за основною думкою співрозмовника, намагатися зрозуміти хід його думок до кінця (Гончар, 2018, с. 288).

З метою сприяти усвідомленню молодшими підлітками особистих цінностей як основи життєвого самовизначення з дітьми цієї вікової групи проводилися різноманітні рольові ігри й вправи, інсценування ситуацій, обговорення казок, морально-етичних оповідань, рефлексія, ігрові ситуації, дискусії, ситуації морального вибору, складання міні-програми розвитку та ін.

Для прикладу, педагоги використовували ситуації морального вибору, за необхідності допомагали дітям віднайти правильне рі-

шення. Діти пропонували власні варіанти розв'язання ситуацій, робили обґрунтовані висновки. Використання проблемних ситуацій та практичних вправ не лише спонукало школярів до активної пізнавальної діяльності, а й сприяло формуванню вміння застосовувати приклади успішної поведінки в реальному житті.

Для більш глибокого усвідомлення сутності поняття «Цінності» молодшим підліткам пропонувалась вправа з такою ж назвою (Зверєва, &Петрочко, 2014, с.9). Розкриємо роботу над цією вправою, адаптованою для молодших підлітків.

Для виконання вправи «Цінності» вчитель має підготувати: – для першого етапу – 2 паперові купюри вартістю 1 гривня та 5 гривень; – для другого етапу – 2 грошові одиниці вартістю 1 гривня, одна з яких буде мати не тільки вартісну цінність, а й буде цінною, наприклад, як ювілейна чи рідкісна монета.

Педагог викладає на стіл дві паперові купюри різної вартості (наприклад, 1 гривня і 5 гривень). Потім він запрошує бажуючого підійти до столу і пропонує йому вибрати одну з них. Після того, як учень визначився з вибором, педагог запитує, на основі чого він зробив цей вибір (більша вартість купюри). Потім педагог кладе на стіл паперову гривню та 1 гривню – ювілейну монету. Запрошує бажуючого підійти до столу і пропонує йому вибрати одну з них. Коли учень визначився з вибором, педагог запитує, що лежить в основі його вибору.

Підсумовуючи відповідь учня, педагог звертає увагу підлітків на тріаду, яка лежить в основі вибору: важливість (значимість) задоволення потреби – ціль – цінність.

Педагог пише слово «цінності» на дошці та пояснює, що поняття «цінність» має декілька значень. Одне з них – реальна вартість предмета у грошовому вираженні. Інше значення – значимість предмета для задоволення потреб людини. У другій ситуації учасник обрав ювілейну монету, бо, наприклад, значимість для нього полягає в тому, що вона задовольняє його потребу зібрати колекцію рідкісних чи ювілейних монет.

Отже, дітей підводять до думки, що цінність – властивість чого-небудь задовольняти прагнення людини, що таким чином робить цей предмет цінним.

Педагог пропонує учням навести приклади того, що має цінність, але що неможна побачити або до чого не можна доторкнутись. (Відповіді можуть бути такі: любов, чесність, дружба, життя, здоров'я, доброта, працьовитість, талант тощо.) Відповіді записуються на дошці. Потім він пропонує трьом учням вибрати з цих духовних цінностей по одній і пояснити, чому вони вважають, що це важливо. Наостанок педагог запитує: Як ви гадаєте, яка цінність з перерахованих є найголовнішою? Таким чином молодших підлітків підводять до висновку, що найголовнішою і абсолютною цінністю є цінність життя, бо без нього всі інші цінності не матимуть смислу.

У роботі з дітьми для конкретизації сформульованого теоретичного положення, доведення істинності тієї чи іншої моральної норми, спонукання дітей до гуманістичного типу поведінки досить активно застосовується метод прикладу і зразків для наслідування, найперше, батьків, оточуючих людей; літературних, кінематографічних героїв, громадських діячів; власний приклад поведінки та діяльності дитини в різноманітних ситуаціях.

Під час дослідно-експериментальної роботи з дітьми використовувався *метод переконань*. Враховуючи те, що переконання закріплюються, утверджуються в процесі практичної діяльності школярів і перетворюються на моральні вчинки, стають нормою поведінки в повсякденному житті, ми переконували молодших підлітків словом і ділом, застосовували метод переконання в єдності з іншими методами виховання шляхом бесіди, дискусії, за допомогою конкретного прикладу, педагогічної ситуації, на основі громадської думки тощо.

У роботі з дітьми для конкретизації сформульованого теоретичного положення, доведення істинності тієї чи іншої моральної норми, спонукання дітей до конструктивного типу поведінки досить активно застосовувався *метод прикладу*, зокрема, батьків, оточуючих людей; літературних, кінематографічних героїв, громадських діячів; власний приклад поведінки та діяльності дитини в різноманітних ситуаціях.

Під час реалізації цього методу враховували: специфіку наслідування прикладу молодшими підлітками, етапність його наслідування (виникнення суб'єктного образу, бажання наслідувати)

та ін. Тому зважали на: привабливість образу; доступність і зрозумілість його для дітей; реалістичність його оцінки; ненав'язливість прикладу; неприпустимість «лобового» протиставлення прикладу рівню вихованості молодших підлітків тощо.

Під час реалізації програми позаурочної виховної діяльності «Життя – найголовніша цінність людини», з метою групового обговорення проблеми та з'ясування істини шляхом зіставлення різних думок у роботі з молодшими підлітками застосовувався метод дискусії. Організація цього методу передбачає чітке визначення мети, врахування компетентності її учасників у проблемі, яка виноситься на обговорення, застосування правил поваги до аргументів опонента, послідовності критики міркувань її учасників. Дискусія обов'язково закінчується підбиттям підсумків, у процесі якого на підставі аргументів роблять висновки про істинність чи хибність запропонованої на початку дискусії гіпотези. У роботі з молодшими підлітками рекомендується проводити такі дискусії, як: «Чому життя є найважливішою людською цінністю?», «Якщо друг попав у біду...», «Що шкодить моєму здоров'ю» (у межах теми «Ставлення до себе»), «У яких випадках я кажу «Ні!», «Небезпечні селфі підлітків: геройство чи дурість?» (у рамках теми «Ставлення до інших»), «Якщо я неправий...», «Інтроверт чи екстраверт?» (у рамках теми «Ставлення до діяльності») та ін. Використання цього методу сприяє самоствердженню школярів у процесі спілкування з дорослими та однолітками. У процесі роботи з дітьми застосовували не лише спеціально організовані дискусії, але й дискусії-імпровізації, коли виникала потреба у груповому обговоренні тих чи інших проблем.

Серед методів організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки дітей молодшого підліткового віку особлива увага приділялась застосуванню таких, як: педагогічна вимога, вправи і привчання, створення різноманітних виховних ситуацій.

Працюючи з дітьми, зважали на те, що такий метод, як педагогічна вимога, ставить перед вихователями низку правил з його застосування у дитячому колективі, а саме: доцільність, посиленість і зрозумілість; систематичність; мають застосовуватися відповідно віку дітей. При цьому має враховуватися настрій дітей та суспільна думка колективу; не висувалися вимоги зопалу або

просто з бажання домогтися термінової слухняності дитини; виявлятися повага до особистості дитини; враховуватися міра вимог; домагатися доведення вимог до кінця, а також позитивної реакції дітей на пред'явлену їм вимогу. Для цього дбали про чіткість її формулювання учням, роз'яснювали суть вимоги, переконували в необхідності її виконання. У позаурочній роботі з дітьми молодшого підліткового віку використовувались здебільшого опосередковані форми вимог, як-от: вимога-порада, вимога-наляк, вимога в ігровій формі, вимога-прохання, вимога-довіра, вимога-схвалення.

У процесі дослідно-експериментальної роботи застосовувався метод привчання, в основі якого лежить оволодіння дитиною переважно процесуальною стороною діяльності. Метод привчання використовується лише тоді, коли виникає необхідність швидко та на високому рівні сформувані певну якість особистості. При використанні цього методу педагог показує зразок виконання певних дій, звертаючи увагу дітей на очікуваний результат, здійснює постійний контроль та самоконтроль. Застосування цього методу передбачає врахування індивідуальних особливостей учнів, оскільки привчання через доручення має бути адекватним можливостям учня, не бути надто спрощеним чи непосильним.

Під час застосування методу створення виховуючих ситуацій доцільно дотримуватися таких вимог: відповідальність змісту ситуації конкретному завданню виховання; встановлення довірливих взаємин з вихованцями, педагогічний такт; попередження спрощеного підходу вихованців щодо вирішення завдання через усвідомлення складності ситуації; природний характер обставин, які організуються і мають бути органічно вплетені в життя учнівського колективу; самостійно мобілізувати свої знання, волю, вміння, приймати самостійні рішення. У процесі роботи доцільно використовувати природні та штучні, реальні та вербальні ситуації.

Пріоритетне місце серед методів стимулювання поведінки й діяльності посідали різноманітні ігри.

Рольові ігри створюють сприятливі умови для відображення багатоманітності взаємин, орієнтують молодших підлітків на репрезентацію соціальних норм і правил, розвивають в них уміння приймати рішення і робити вибір, виявляти готовність брати

відповідальність за свій вибір і свої вчинки, приймати критику, переборювати звинувачення; відстоювати власну думку; конструктивно поводити себе під час конфлікту; формують звички протистояння груповому тиску; культурі відмови, оптимального самоствердження; упевненості в досягненні життєвої мети.

Для сюжетно-рольових ігор, які проводяться з дітьми всіх вікових категорій, створюються спеціальні ситуації (сюжети), що імітують реальний процес спілкування і спрямовуються на вибір оптимального рішення запропонованої проблеми. Як активний метод виховання, сюжетно-рольова гра має свої особливості, що виявляються в умовності, розподілі ролей між учасниками, у зіткненні різних думок щодо можливого розв'язання проблеми.

Для ефективного проведення гри важливе значення має методика її підготовки та проведення. Це процес, що може бути поділений на три взаємопов'язані етапи. Визначення теми гри, розподіл ролей, добір необхідної літератури і дидактичних матеріалів становили зміст першого – підготовчого етапу. На цьому ж етапі проводиться консультування учасників. Другий етап передбачає реалізацію наміченого плану. Аналіз, оцінка, підбиття підсумків і формулювання висновків – завдання завершального, третього етапу.

Добираючи сюжети для проведення ігор, враховували проблеми, які викликають підвищений інтерес у молодших підлітків у контексті формування в них цінності життя. В експериментальних класах для програвання пропонувалися такі сюжетно-рольові ігри і вправи, як: «Я – подарунок для людства», «Аукціон», «Колесо мого життя», «Цінності» та ін.), ігрові діалоги (діалог між Алісою і Чеширським котом з твору Люїса Керола «Аліса в Задзеркаллі», «Два горобчики») тощо.

Зокрема, у межах теми «Життя як цінність» пропонуємо програвання учнями цитати «Сила цінностей» з книги «Магічні метафори» Ніка Оуена. (Книга містить 77 історій, побудованих у формі розмови двох осіб: Учня і Мага).

Сила цінностей

- *Що таке цінності? – спитав Учень.*
- *Цінності – це речі, які вказують нам напрям в нашому житті.*
- *Як це?*

– Ми володіємо прагненням рухатися до того, що ми цінуємо, і всіляко віддаляємося від іншого.

Рефлексія:

– Як ви розумієте це висловлювання?

– Яким чином кожен з вас може досягти визначених цілей?

Ефективним у роботі з підлітками є застосування ділових ігор. Ділова гра – це моделювання реальної діяльності у спеціально створеній проблемній ситуації. Вона є засобом і методом підготовки та адаптації до соціальних контактів, методом активного навчання, який сприяє досягненню конкретних завдань, структуруванню системи міжособистісних взаємин між учасниками. Конструктивними елементами ділової гри є: проектування реальності, конфліктність ситуації, активність учасників, відповідний психологічний клімат, міжособистісне та міжгрупове спілкування, розв'язання сформульованих на початку гри проблем.

Зважаймо, що ділова гра є комплексною, багатофункціональною дією, у межах якої поєднано декілька взаємопов'язаних видів діяльності: аналіз і пошук розв'язання проблем, навчання, розвиток, дослідження, консультування, формування колективної діяльності.

Традиційні ділові ігри базуються на заздалегідь розробленому сценарії, орієнтованому на розв'язання типових проблемних ситуацій, і мають на меті навчити учасників оптимально розв'язувати запропоновані проблеми. Застосування ділових ігор дає змогу максимально наблизити набуті учнями знання і вміння до практичної діяльності, враховувати реалії сьогодення, ухвалювати рішення в конфліктних ситуаціях, відстоювати свої позиції, розвивати в учасників гри відчуття команди, отримати результати за доволі обмежений час. Залучаючись до ділової гри, підлітки у спеціально створених умовах «проживають» найрізноманітніші життєві ситуації, що сприяє формуванню їхнього світогляду, вмінь усвідомлено відстоювати власну позицію.

У роботі з молодшими підлітками у процесі проведення дослідно-експериментальної роботи використовувались такі ділові ігри, як «Світлофор», «Організуємо спільний туристичний похід» та ін.

Активні методи соціально-педагогічного розвитку впроваджуються в основному у процесі реалізації тренінгових занять з молодшими підлітками.

Зокрема, з дітьми молодшого підліткового віку проводилися тренінгові заняття (психокорекційний тренінг профілактики девіантної поведінки молодших підлітків «Я – особливий!» (авторська розробка), «Тренінг розвитку вмінь перешкоджання конфліктів» та «Тренінг розвитку лідерських якостей і вмінь творчого самовираження» (за Тормосіною, 2014).

Зважали на те, що психологічний тренінг є гнучкою динамічною системою, яка дає змогу в процесі роботи змінювати поставлені завдання, і виходячи з цього, змінювати чи коригувати підготовлені педагогом вправи для роботи з дітьми. Найважливішим індикатором успішної психокорекційної роботи є позитивна реакція підлітків на потребу в такій формі роботи, а також відгуки батьків, однолітків стосовно змін у міжособистісних взаєминах.

У ході тренінгових занять застосовували різноманітні вправи, що мали за мету вироблення у молодших підлітків умінь, необхідних для формування у них цінності життя.

Зокрема, заняття психокорекційного тренінгу профілактики девіантної поведінки молодших підлітків «Я – особливий!» включають звукові психокорекційні тексти («Про повагу до себе», «Як жити серед людей», «Про жорстокість», «Про ризик», «Уміння прощати», «Кожна людина неповторна» та ін.). Вони сприяють поетапному саморозвитку особистості молодшого підлітка, формують взаємоповагу, сприяють налагодженню позитивного морально-психологічного клімату. Завдяки таким тестам школярі навчаються мистецтву володіти собою, приймати вірні рішення, звільнитися від страхів, агресивності, тривоги, невпевненості.

Певні навички поведінки в різних життєвих ситуаціях відпрацьовувались в іграх («Хто я?», «Мої сильні і слабкі сторони», «Інтерв'ю» та ін.), групових дискусіях «Несправедливість ранить сильніше, ніж зуби тварини», «Що таке підлість»), в моделюванні різноманітних життєвих ситуацій, різноманітних вправах.

Для унаочнення змісту і методики роботи, наведемо для прикладу деякі з них.

Вправа «Дитячі образи» була спрямована на вироблення у дітей молодшого підліткового віку вмінь прощати заподіяні їм образи, розуміти психологічні переживання – свої і близьких людей, а також вміння правильно реагувати на зауваження і образи. Для цього дітям пропонувалось згадати випадок з дитинства, коли вони відчували сильну образу, згадати свої переживання, а потім намалювати чи описати їх у будь-якій формі. Після цього бажаючі розповідають, що вони згадали, показують малюнки, зачитують описи.

Рефлексія:

– Що таке образа? Як довго людина може ображатися? Як ви гадаєте, що таке справедливі й несправедливі образи?

Призначення наступної вправи – «Як виразити образу і незадоволення» – полягало в тому, щоб покращити у підлітків навик самостереження, зміцнити усвідомлення власної поведінки, а також виробити в них звички рефлексії. Процедура полягала в тому, що кожен учасник по черзі витягував із «чарівної скриньки» половинки листівок. На них записані: а) роль того, хто ображає (в чому полягає його образа); б) роль ображеного (як він реагує на образу, як поводить себе: упевнено, невпевнено, брутально). Завдання: з'єднати листівки в ціле (знайти свою половину) і розіграти сценку для всіх. Завдяки цій вправі учні переконуються, що можлива різна реакція на одну й ту ж ситуацію. На завершення проводиться обговорення: про що свідчать ті чи інші норми поведінки, а також які способи вираження образи є ефективними і неефективними.

Метою «Тренінгу розвитку вмінь перешкоджання конфліктів» було: розвиток навиків конструктивного спілкування і вмінь виходити з конфліктних ситуацій, а також профілактика аутодеструктивної поведінки.

Завдяки різноманітним психокорекційним вправам молодші підлітки дізнавались, що аутодеструктивна (саморуйнівна поведінка) – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм і загрожує цілісності та розвитку самої особистості. Саморуйнівна поведінка у сучасному світі виступає у наступних основних формах: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами),

фанатична поведінка (наприклад, залученість в деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості при їзді на автомобілі та ін.) (Зінченко, 2011).

У ході цього тренінгу застосовувались такі вправи, як «Штовхалки», «Небеса і ад», «Агресивна поведінка» (за К.Фопель), «Вулкан» (за В. Оклендер), «Емоціональне зарядження» (за Л.Шнейдер), «Я-висловлювання/Ти-висловлювання», «Як бути толерантним у спілкуванні», «Зрозумій мене», «Що моя річ знає про мене» (за Г.Солдатовою, Л.Шайгеровою, О.Шаровою) та ін.

Зокрема, застосування вправи «Агресивна поведінка» (К.Фопель) спрямовувалось на профілактику у молодших підлітків агресивної поведінки щодо інших та формування вмінь правильно реагувати на прояви агресії стосовно себе. Для її проведення молодші підлітки отримували завдання: записати на листі паперу все, що чинить людина, про яку можна сказати: «Вона є справді агресивною». Дітям пропонується також виписати «рецепт», завдяки якому можна створити агресивну дитину. Після цього декілька учням за проханням ведучого демонструють елементи такої поведінки, а група відгадує, що саме вони демонструють. Рефлексія: Що тобі здається агресивним? Яким способом ти можеш викликати агресію стосовно себе?

Процедура виконання вправи «Я-висловлювання/ Ти-висловлювання» (Г.Солдатова, Л.Шайгерова, О.Шарапова) полягала у тому, що ведучий спочатку пояснював різницю між Я-висловлюванням і Ти-висловлюванням, яка полягає в тому, що застосування у мовленні Я-висловлювань робить спілкування більш безпосереднім. Я-висловлювання дозволяє виразити свої почуття, не принижуючи, передбачає відповідальність того, хто говорить, за власні думки і почуття, а не має на увазі, як Ти-висловлювання, звинуватити у чомусь іншу людину. Ведучий пояснює також різницю у використанні цих двох словесних формул: якщо ми використовуємо Ти-висловлювання, то найчастіше людина, до якої ми звертаємося, відчуває гнів. Роздратування, образу. Використання Я-висловлювань дозволяє людині вислухати вас і спокійно вам відповісти. Після цих пояснень ведучий просить дітей скласти

Я-висловлювання для змодельованих раніше ситуацій, наприклад:

1. Твій друг (подруга) попросила у тебе одяг і порвав (ла) її.
2. Твій молодший брат помалював ручкою твої підручники.
3. Твої друзі пішли в кіно, а тебе не позвали.
4. Твій учитель безпідставно звинуватив тебе у тому, що ти списав (ла) контрольну в сусіда.
5. Ви з другом домовились зустрітися на вулиці. Ти чекав (ла) його півгодини, а він так і не прийшов та ін.

По закінченню кожен учасник коментував змодельовані ситуації, пояснював різницю у застосуванні означених раніше типів висловлювань.

Вправа *«Як бути толерантним у спілкуванні»* (за Г.Солдатовою, Л.Шайгеровою, О.Шаровою) була спрямована на розвиток емпатії молодших підлітків, формування у них навичок співчуття й співпереживання, вмінь знайти вихід із конфліктних ситуацій, віднайти конструктивне рішення проблеми. Використовуючи запропоновану ведучим *«Схему гідного виходу із ситуації»*, учасники, які попередньо були поділені на пари, мали розігрувати певні ситуації, тренуючи навички толерантного спілкування.

Проводячи такі вправи з підлітками, мали на меті не уніфікувати сприйняття змісту ролей, а показати слухність багатопозиційності у їх виконанні (ясна річ, мали на увазі позитивні емоції).

Змістово-методичнезабезпечення роботи педагогів з батьками молодших підлітків з проблеми формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин реалізовувалось завдяки програмі для батьків *«Формуємо цінність життя у молодшого підлітка»* (батьківські збори *«Життя людини як найвища соціальна цінність»*, *«Як уберегти дитину від новомодних загроз її життю»*).

Зокрема, батьківські збори мали на меті – підвищення батьківської компетентності в аспекті формування у молодших підлітків цінності життя, а саме:

- підвищити відповідальність батьків(законних представників) за збереження життя і здоров'я молодших підлітків;
- запобігти випадкам жорстокого поводження з неповнолітніми в сім'ях.

- обговорити основні негативні явища, спрямовані на втягнення неповнолітніх у дії, що завдають загрозу їх життю та здоров'ю.
- проінформувати батьків (законних представників) про можливість отримання різних видів професійної допомоги (психологічної, медичної, юридичної) і підтримки, пов'язаних з вихованням неповнолітніх.

У роботі з батьками використовували такі методи: профілактичні бесіди, обговорення ситуацій, вправи, психологічні етюди, творчі завдання тощо. Серед виховних засобів, які є найбільш ефективними у виховному плані, слід визначити ті, які ґрунтуються на діалозі, є рефлексивними й емоційно насиченими тощо. Насамперед, це спілкування, яке має ігрові засади і включає різноманітний зміст інформації відповідно до поставлених завдань. З цією метою застосовували різноманітні технології спілкування для практичного вирішення проблем сімейного виховання, дискусії, метод «фокус-груп», аверсивну терапію, метод вікарного навчання, методика «Виклик підлітку», методика ОВСВ (оцінка власного стилю виховання).

Найбільш поширеною формою роботи з батьками є *бесіди*. Використання бесіди дає змогу спиратися на життєвий досвід батьків під час розгляду питань профорієнтаційного спрямування, з'ясовувати окремі питання інформаційного чи діагностичного характеру, які стосуються особистісних проблем у взаєминах із дітьми тощо. Під час бесіди педагог чи консультант має можливість детальніше зупинитися на конкретних питаннях, які виникають у батьків через брак інформації, наприклад, про вікові особливості дітей, механізми формування міжособистісних взаємин та ін.

Для ефективного проведення бесіди доцільно дотримуватися наступних вимог: тема бесіди має бути актуальною для батьків і відповідати їхнім потребам та інтересам; план складається заздалегідь, продумуються основні елементи бесіди, зміст, можливі запитання та відповіді; для зацікавлення батьків доцільно доповнити бесіду іншими методами, наприклад, демонстрацією предметів чи явищ, використанням наочних матеріалів, технічних засобів та ін. (Гончар, 2018, с. 295).

На заняттях застосовувалися такі бесіди з батьками, як: «Особливості молодшого підліткового віку та можливі ризики», «Які життєві обставини можуть стати несприятливими для дитини підліткового віку», «Небезпечні сайти в Інтернеті як серйозна загроза життю і здоров'ю підлітка», «Як зрозуміти, чи є загроза для життя або здоров'я дитини?» та ін., а також міні-бесіди з демонстративними картками «Ознаки участі підлітка в «небезпечних» групах», «Ознаки суїцидальних намірів у дитини».

Крім бесід і міні-лекцій, які ознайомлюють батьків із теоретичними аспектами того чи іншого питання, у процесі впровадження програми застосовувалось анкетування «Як добре я знаю власну дитину» (на 1-му занятті), «Місце моєї дитини в моїй ціннісній шкалі» (на 3-му занятті) та ін. Приміром, у ході першого анкетування батьки давали відповіді на знання того, чим захоплюється, цікавиться дитина; чи є у них разом з дитиною спільні захоплення; чи знають вони, що засмучує та радує дитину; на які найчастіше сайти заходить дитина; в яких соціальних мережах вона зареєстрована та ін. Завдяки цьому анкетуванню батьки довідувались, наскільки вони «знайомі» з власною дитиною та якою мірою вони усвідомлюють можливі ризики, що загрожують життю і здоров'ю молодшого підлітка.

Анкетування «Місце моєї дитини в моїй ціннісній шкалі» дало змогу батькам усвідомити, чи достатньо часу вони приділяють власній дитині в житті; проаналізувати важливість і співмірність інтересів дитини з інтересами батька чи матері тощо.

Дискусія – метод колективного обговорення, мета якої – виявити істину через зіставлення різних поглядів, правильне розв'язання проблеми. Під час такого обговорення виявляються різні позиції, а емоційно-інтелектуальний поштовх пробуджує бажання активно мислити. У процесі впровадження програми для батьків «Формуємо цінність життя у молодшого підлітка» застосовували такі дискусії, як: «Як ми оцінюємо власну дитину», «Помилки у вихованні, яких колись усі допускали», «Минуле і сучасність (цінності батьків і дітей)», «Авторитет і авторитарність»). До інтерактивних методів, що стали у нагоді під час роботи із батьківським колективом із окресленої проблеми, слід віднести презентації, метод ділової гри, «мозкову атаку».

Ділові ігри сприяють посиленню мотивації учасників і конкретизації змісту роботи. Ділова гра – це передусім простір для творчості. Вона максимально наближає учасників гри до реальних обставин, формує звички швидкого прийняття педагогічно виважених рішень, сприяє формуванню вміння вчасно бачити і виправляти можливі помилку.

Метод «мозкової атаки» – один із найпоширеніших методів активного пошуку відповіді на поставлене запитання. Цей метод належить до групи методів аналітичної діяльності і є організованою системою висловів учасників про проблему за заборони критики висловів колег. Класний керівник чи інший педагог, який використовує цей метод у роботі з батьківською аудиторією, має ретельно підготуватися до заняття. Головним у цьому процесі є чітке формулювання основних питань, підготовка конкретних відповідей на них, заготовка допоміжних питань. Для означеного методу доцільно обирати найбільш складні ситуації педагогічного та методичного характеру. Створення доброзичливої, творчої атмосфери, коли кожен із батьків може висловити власну думку, а також відсутність будь-якої критики – ключ для забезпечення успіху в пошуку вирішення проблеми.

У роботі з батьками учитель дотримувався таких правил: завжди підтримувати активність батьків, не висловлювати сумнівів з приводу позитивних якостей, які батьки приписують собі; підкреслювати подібність поглядів, оцінок («Я теж люблю...»), «Згоден з тим, що...»). Унаслідок цього співрозмовник доходив висновку, що у нього й учителя не лише спільні інтереси, а й спільні погляди, подібні характери. Доцільно використовувати такі *прийоми*: виправданих надій («Я відчував, що ми знайдемо спільну мову...»), «Я була впевнена, що Ви...»); наголошення на подібності думки («Я згідна з Вами, що...»); підведення підсумків (резюмування) («Зі сказаного Вами можна зробити висновки...»). Унаслідок цього батьки набувають відчуття подібностей характерів, готовності прийняти одне одного; з'являється установка на діалогічне спілкування (Цуркан, 2017, с.168).

При формуванні цінності життя дитини молодшого підліткового віку батьки отримували поради як допомогти дітям розвинути і закріпити здорові звички та будували піраміду харчування для

молодшого підлітка. До проведення лекції з елементами практикуму були запрошені фахівці: спортивний тренер, гастроентеролог. Якщо серед батьків були педіатри чи спортсмени, їм була надана можливість поділитись своїми професійними знаннями і навичками.

При рефлексії батьками відзначено значущість отриманих знань, адже цінності здоров'я дітей є пріоритетними для них. Багато учасників зізнались, що раніше не приділяли достатньо уваги питанням здорового харчування, тому ця тема виявилась для них проблемою.

Інформатизація батьків з проблеми формування у молодших підлітків цінності життя здійснювалась також через пам'ятки, листівки для батьків; вечори запитань і відповідей; усне інформування на батьківських зборах та індивідуальних консультаціях; зустрічі у «Батьківській вітальні»; публікації в ЗМІ; творчі звіти педагогів, батьків, дітей; звіти керівництва школи на загальних зборах; листи-подяки батькам тощо.

У процесі формувального етапу дослідження нами періодично проводилися зрізи, які давали змогу відстежувати вплив запропонованого змісту, форм та методів виховної роботи з дітьми молодшого підліткового віку та їхніми батьками з метою покращення формування цінності життя у молодших підлітків, які брали участь у дослідженні. За необхідності до експериментальної програми вносилися відповідні корективи та доповнення.

Обґрунтовані нами зміст, форми й методи процесу формування цінності життя впроваджувалось у роботу з дітьми молодшого підліткового віку та їхніми батьками у процесі реалізації педагогічних умов формування цінності життя у взаємодії школи і сім'ї.

2.2.2. Форми і методи формування безпеки життя у старших підлітків як складника цінності життя у взаємодії школи і сім'ї

Формування безпеки життя – один із пріоритетних напрямів сучасного виховання, про що свідчить зміст держаних документів: Конституція України (1997), Закони України «Про охорону дитинства» (2001), «Про освіту» (2017), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки (2013), «Нова укра-

їнська школа у поступі до цінностей» (2018), розділ звіту ООН «Нові вимоги до безпеки людини» та ін.

Особливої актуальності набуває проблема формування безпеки життя у старшокласників, оскільки рання юність становить групу підвищеного ризику. По-перше, даються взнаки внутрішні труднощі перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів та закінчуючи перебудовою Я-концепції. По-друге, суміжність та невизначеність соціального стану юнацтва. По-третє, суперечності, що обумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: «... дитячі форми контролю, що засновані на додержанні зовнішніх норм і слухняність по відношенню до дорослих уже не діють, а дорослі засоби, що передбачають свідому дисципліну та самоконтроль, ще не склалися та не зміцніли» (Кон, 1982, с. 175).

Аналіз досліджень С. Данченко (Данченко, 2004), Л. Моссоуліної (Моссоуліна, 2002) дав змогу уточнити сутність поняття «безпека життя» як діяльність людини, що визначається необхідними знаннями та навичками з профілактики та подолання небезпечних та шкідливих ситуацій, заснована на системі соціальних норм, переконань і цінностей, що забезпечують збереження життя, здоров'я людини та цілісність оточуючого світу.

На основі аналізу соціологічної, психологічної та педагогічної літератури визначено фактори, що ускладнюють процес формування безпеки життя у старшокласників: вплив групи; особливості емоційної сфери; потреба в соціальному визнанні і факті дорослішання; віддаленість від батьків; доступність, популяризація тютюнових, алкогольних, наркотичних речовин через рекламу; негативний вплив молодіжної субкультури; потреба у прояві власної індивідуальності та неможливості її задовольнити; спадковість; сімейне неблагополуччя тощо.

У процесі проведення дослідження розроблено та запроваджено в позаурочну діяльність експериментальних закладів загальної середньої освіти програму «Збережи себе сам», яка включала: заняття з елементами тренінгу, діловий практикум, усний журнал, міні-лекції, тематичні бесіди, години спілкування, виховні години, групові дискусії, вікторини тощо. Програма розрахована на 30 годин.

Мета програми – формування безпеки життя у старших підлітків.

Основні завдання програми:

- 1) формування у старших підлітків відповідального ставлення до ведення безпечного способу життя;
- 2) підвищення рівня знань про небезпечні та надзвичайні ситуації: про вплив їхніх наслідків на безпеку особистості і суспільства;
- 3) формування у старших підлітків несприйнятливості до вживання психоактивних речовин; спонукання їх до здорового способу життя, самовиховання, саморозвитку;
- 4) формування вміння протистояти негативним впливам групи; оцінювати ступінь ризику та приймати відповідальні рішення.

Наведемо тематику і форми проведення занять: «Життя – найвища цінність» (година спілкування), «Планетарні загрози» (усний журнал), «Як вберегтися від нещастя» (діловий практикум); заняття з елементами тренінгу: «Життя без агресії», «Приклади маніпуляцій», «Як протистояти маніпуляції», «Соціальні хвороби» (бесіда), «Про СНІД – без табу» (година спілкування), «Обережно – СНІД» (заняття з елементами тренінгу), «Правда про куріння» (міні-лекція), «Користь некуріння» (заняття з елементами тренінгу), «Алкоголізм. Стадії алкоголізму» (міні-лекція), «Алкоголізм і злочин. Чи можна поставити знак рівності?» (виховна година), «Пивний алкоголізм» (міні-лекція), «Про шкідливість слабоалкогольних напоїв» (бесіда), «Правда про наркотики» (година спілкування), «Причини та наслідки вживання наркотичних речовин підлітками» (круглий стіл), групові дискусії: «Що люди набувають та що втрачають від вживання наркотиків?», «Вживання наркотиків – справа особиста?»; «Без шкідливих звичок – у світ здоров'я» (виховна година), «Роль реклами у формуванні шкідливих звичок у молоді» (заняття з елементами тренінгу), «Твоє здоров'я – в твоїх руках» (година спілкування), «Міжособистісні конфлікти та шляхи їх розв'язання» (заняття з елементами тренінгу); групові дискусії: «Відповідальність за результати конфліктів», «Чи можна запобігти насилля?»; заняття з елементами тренінгу: «Як навчитися безпеці у віртуальному світі», «Уміння

протистояти чужому тиску» (опрацювання навичок впевненої поведінки), «Торгівля людьми», «Уміння володіти собою. Самозахист. Засоби і прийоми самозахисту», «Стресостійкість. Як і для чого її використовувати в життєвих ситуаціях?»

У процесі дослідно-експериментальної роботи з формування безпеки життя у старших підлітків були застосовані такі групи методів: формування свідомості особистості; організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки; стимулювання поведінки і діяльності; активні методи соціально-педагогічного розвитку.

Серед методів формування свідомості в контексті формування безпеки життя у школярів старшого підліткового віку, були використані такі: розповідь, роз'яснення, бесіда, лекція, переконання, диспут, приклад.

Використовуючи методи цієї групи, ми ставили школяра в активну позицію, сприяли тому, щоб він висловлював свої погляди, судження.

Використовуючи метод роз'яснення, ми намагалися не зловживати роз'ясненням давно відомих істин і не перетворювати цей метод у нотацію.

З метою збагачення інформаційного поля старших підлітків з питань безпеки життя як складника цінності життя, було здійснено інформування школярів, одним із методів якого була міні-лекція. При цьому враховували, що успіх лекції залежить від виконання ряду педагогічних вимог: чіткість поставленої мети, цілісності та цілеспрямованості, насиченості (без зайвого) яскравими та конкретними фактами, послідовності викладу матеріалу, розмежування лекції на окремі, але завершені частини, наявність чітко сформульованих, змістовних і переконливих висновків (Грицай, 2005, с. 35). Так, були проведені міні-лекції «Правда про куріння», «Алкоголізм. Стадії алкоголізму», «Пивний алкоголізм».

У процесі реалізації програми позаурочної діяльності «Збережи себе сам», проводилися бесіди: «Соціальні хвороби», «Про шкідливість слабоалкогольних напоїв» тощо.

Слід зауважити, що організація бесід різнилася своєю побудовою, оскільки використовували проблемні ситуації на двох етапах: у процесі підготовки учнів до бесід та під час їх проведення.

Старші підлітки пропонували варіанти розв'язання проблемних ситуацій, робили аргументовані висновки. Таким чином, використання бесід спонукало учнів до активної пізнавальної діяльності.

У зв'язку із виникненням екстремальних ситуацій (ризикована поведінка, виникнення конфліктів тощо) зі старшими підлітками проводилися індивідуальні бесіди. У таких ситуаціях педагоги діяли експромтом. Крім цього, індивідуальну бесіду також використовували згідно із накресленим заздалегідь планом. Зазначимо, що такі бесіди мали застережливий характер, вносили «індивідуальні корективи» в загальну програму виховних впливів, дотримуючись правил ведення індивідуальної бесіди, не намагалися говорити самі весь час, стримували себе, коли виникало бажання перервати розповідь учня. У процесі проведення індивідуальної бесіди педагоги виявляли увагу до співрозмовника, підкреслювали свою зацікавленість, спокійно реагували на висловлювання учня, навіть у разі, коли з ним не погоджувалися, «...стежили за основною думкою співрозмовника, намагалися розуміти хід його думок до кінця»(Канішевська, 2011, с. 232).

Значну роль у формуванні безпеки життя старших підлітків відігравав метод переконань.

Використовуючи метод переконання, ми враховували, що умовами ефективного використання цього методу є: особистісна переконаність педагога, його ерудованість, правдивість і щирість, єдність раціонального та емоційного; довірливість у відносинах з вихованцями, врахування вікових особливостей школярів. Враховуючи те, що переконання закріплюються, утверджуються в процесі практичної діяльності вихованців і перетворюються на моральні вчинки, стають нормою поведінки в повсякденному житті, педагоги намагалися переконувати вихованців словом і ділом, застосовували метод переконання в єдності з іншими методами виховання шляхом бесіди, дискусії, за допомогою конкретного прикладу, педагогічної ситуації, на основі громадської думки тощо.

У правильності переконань старші підлітки мали змогу переконатися самі, беручи участь у дискусіях з однолітками.

У процесі дослідно-експериментальної роботи широко використовувався метод прикладу. Під час реалізації цього методу, ми застосовували наступні правила його реалізації: привабливість

прикладу; реалістичність його оцінки; ненав'язливість прикладу; недопустимість «лобового» протиставлення образу (прикладу) рівню вихованості учнів; поєднання з іншими методами виховання шляхом використання прикладів суспільних діячів, діячів науки і культури, педагогів, батьків, оточуючих людей, літературних, кінематографічних героїв; власний приклад поведінки та діяльності вихованця в різноманітних ситуаціях. (Канішевська, 2011, с. 233). У той же час, реальне життя багате й на негативні приклади. Тому ми не обходили їх, а показували старшим підліткам наслідки негативних прикладів; на конкретних і відомих учням прикладах розкривали наслідки ризикованої поведінки.

У тісній єдності з прикладом виступає авторитет. Авторитет педагога спирається на його високу моральність, вимогливість, справедливість, доброзичливість, тактовність, повагу до особистості вихованця. Це сприяє створенню атмосфери неформального дружнього спілкування, дає можливість старшим підліткам побачити в особі педагога надійного партнера, який завжди може дати слушну пораду, підтримати (Канішевська, 2011, с. 234).

У процесі дослідно-експериментальної роботи широко застосовувалися методи організації діяльності та поведінки учнів (педагогічна вимога, суспільна думка, привчання, вправи, доручення, створення виховуючих ситуацій).

Використовуючи метод вимоги, дотримувалися наступних правил: повага до особистості школяра; чіткість, ясність та безкомпромісність словесного формулювання вимоги; кожна вимога має бути зрозумілою, виправданою та посиленою для учнів; обов'язково враховувати настрій школярів та суспільну думку колективу; не висловлювати вимоги згарячу або просто з бажання домогтися термінової слухняності вихованця; не вимагати від учня відразу багато; виявляти повагу до особистості вихованця; враховувати міру вимог; домагатися доведення вимог до кінця.

До старших підлітків висовувалися єдині педагогічні вимоги (вимоги-поради, вимоги-прохання, вимоги-довір'я, вимоги-натяки, вимоги-схвалення), що сприяло створенню атмосфери співробітництва. В залежності від ситуації також використовувалися прямі вимоги: розпорядження, наказ, вказівка. Слід зазначити, що у крайніх випадках застосовували: вимогу-осуд, причому при

її використанні продумували, як не викликати у вихованця почуття страху, пригніченості.

Під час роботи зі старшими підлітками використовували метод привчання, в основі якого лежить оволодіння особою переважно процесуальною стороною діяльності. При використанні методу привчання педагоги показували зразок виконання певних дій, звертаючи увагу старших підлітків на очікуваний результат, здійснюючи постійний контроль і самоконтроль (Канішевська, 2011, с. 234-236).

Використовуючи метод вправ, дотримувалися умов ефективного використання цього методу: учні чітко уявляють кінцевий результат вправи; систематичність і послідовність організації вправи; посиленість і поступове ускладнення вправ; взаємозв'язок з іншими методами виховання (Волинкін, 2008, с. 76). У процесі реалізації програми «Збережи себе сам» використовували різноманітні вправи («Об'єкт агресії», «Правила безпечної сексуальної поведінки», «Скріпка», «Заповіді зміцнення здоров'я», «Вибір», «Міфи», «Маріонетка», «Циферблат життя» тощо). Використовуючи метод вправління, поєднували індивідуальні, групові та колективні форми вправ. Метод вправління використовувався і як індивідуальне перевиховання окремих вихованців.

У процесі роботи використовували суспільну думку – цінний метод впливу колективу на особистість.

Суспільна думка проходить довгий та складний шлях: від виявлення стихійно народжуваної на рівні побутової свідомості думок вихованців до формування в колективній свідомості стійких утворень у формі етичних та поведінкових норм, традицій, життєвих установок, які, у кінцевому рахунку, й спрямовують соціальну поведінку старшокласника (Аксьонов, 2003, с. 64).

У процесі застосування суспільної думки дотримувались таких вимог: гострота та ясність вираження суспільної думки; природність і щирість, а не заученість виступів; справедливість і доказовість громадських міркувань; принциповість виразників суспільної думки; конкретність і перевірка виконання рішень (Грицай, 2005, с. 39). Формами вираження суспільної думки були виступи у шкільній пресі, на шкільному радіо, на шкільних зборах тощо.

Застосовуючи метод створення виховуючих ситуацій, дотримувалися таких вимог: відповідність змісту ситуації конкретному завданню виховання; встановлення довірливих відносин з учнями; педагогічний такт; природний характер організовуючих обставин, які мають бути органічно вплетені в життя учнівського колективу; попередження спрощеного підходу школярів щодо вирішення завдання через усвідомлення складності ситуації, вміння приймати самостійні рішення. У ситуації вільного вибору у старшого підлітка відбувалися «...серйозні перетворення в особистісному плані, оскільки він мав подумки проаналізувати свій минулий досвід» (Канішевська, 2011, с. 238).

Слід зазначити, що використання виховуючих ситуацій активувало участь старших підлітків в обговоренні життєво важливих проблем: переважна більшість старших підлітків навчилися оцінювати різноманітні ситуації, робити морально зумовлений вибір, обґрунтовувати своє ставлення.

У процесі дослідно-експериментальної роботи з формування безпеки життя у старших підлітків застосовувалися методи стимулювання поведінки і діяльності: заохочення, покарання.

При застосуванні заохочення додержувалися таких правил: опора на суспільну думку колективу; об'єктивність заохочення, відповідність форм заохочення заслугам вихованця; гласність заохочення; наявність обґрунтованої, різноманітної й гнучкої системи заохочень, що дозволило запобігти згубній одноманітності щодо форм вираження визнання, а також порівняти міру заохочення із значущістю зробленого; динамічність у застосуванні заохочень; врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованця, мотивів його вчинків; виявлення ініціативи, самостійності в діяльності й поведінці (Канішевська, 2011, с. 240-241).

У процесі роботи ми зустрічалися з необхідністю застосування методу покарань, використовуючи такі його види: осуд, незадоволення, зауваження, попередження. При цьому ми враховували важливість гуманізму у використанні цього методу, обмірковували, яким чином це вплине на учня, якими будуть наслідки.

Слід зазначити, що нами використовувалися активні методи соціально-педагогічного розвитку (групова дискусія, рольові, ділові, імітаційні ігри).

Дискусії активізують спілкування, мислення, мотиваційну та емоційну сфери особистості, навчають культурі спілкування, формують вміння цінувати іншу точку зору, порівнювати різні точки зору й шукати компромісні рішення. На основі власної позиції в дискусійному процесі, оцінок, отриманих на свою адресу, розвивається адекватна самооцінка учнів. Дискусійний процес є простором вияву активності особистості, корекції її знань, мотивів, особистісної позиції(Волкова, 2002, с. 135-136), (Карпенчук, 1997, с. 120), (Пометун, & Пироженко, 2005, с. 64-80).

Ознаки дискусії пов'язані з організованістю, впорядкуванням, колективною діяльністю щодо прояву істинності кожного положення, яке виноситься на обговорення. Засобами дискусії є не думки, які висловлюються під час суперечки, а обґрунтовані позиції (Канішевська, 2011, с. 242). Так, було проведено групові дискусії: «Що люди набувають та що втрачають під час вживання наркотиків?», «Вживання наркотиків – справа особиста?», «Відповідальність за результати конфліктів», «Чи можна запобігти насилля?»

У процесі дослідно-експериментальної роботи використовували гру. У педагогічній літературі гра визначається як «форма діяльності в умовних ситуаціях, яка спрямована на відтворення та засвоєння соціального досвіду, фіксованого у соціально закріплених способах здійснення предметних дій, у предметах науки і культури» (Селевко, 1998, с. 250).

Пріоритетне місце серед методів соціально-педагогічного розвитку посідали рольові ігри: «Людина в стадії агресії», «Камінь у черевику», «НІ! Алкоголю!», «За» та «проти» утримання», в результаті яких у старших підлітків вироблялися корисні соціальні вміння та навички.

Формуванню безпеки життя у старших підлітків сприяло використання методу проектів («Життя без шкідливих звичок» «Чи корисні енергетичні напої?»), що реалізовувалися за допомогою учнівського самоврядування.

Таким чином, у процесі формування безпеки життя у старших підлітків як складника цінності життя використовували наступні методи: з підлітками: бесіда, переконання, приклад, педагогічна вимога, суспільна думка, привчання, вправи, створення вихову-

ючих ситуацій; групові дискусії, рефлексія-роздум, рольові ігри, метод проєктів, метод генерування ідей тощо; з педагогами: рольові ігри, робота в групах, рефлексія-роздум; з батьками: дискусії, робота в групах, рефлексія-роздум тощо.

Наведемо орієнтовний зміст (уривки) деяких занять, які проводилися на формувальному етапі експерименту з метою формування безпеки життя у старших підлітків як складника цінності життя.

Метою виховної години «Без шкідливих звичок – у світ здоров'я» було: поглиблювати знання учнів про шкідливий вплив тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії на здоров'я людини; формувати в учнів несприйнятливність до вживання психоактивних речовин; спонукати їх до здорового способу життя, самовиховання, саморозвитку.

На початку виховної години педагогом було зазначено, що найшкідливішими та найпоширенішими шкідливими звичками є: паління, вживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин.

Таким чином, людина може опинитися у так званій нікотиновій, алкогольній, наркотичній залежності.

Народна мудрість говорить: «Щоб перемогти ворога, треба знати його в обличчя».

Увагу старших підлітків було звернено на те, що найпоширенішою шкідливою звичкою є паління.

У процесі бесіди було зазначено, що головна речовина, що міститься в тютюні – нікотин. За своєю токсичністю нікотиндорівнюєсинильнійкислоті. В тютюновому димі однієї цигарки міститься понад 4000 різних хімічних сполук, багато з них є шкідливими для здоров'я. Деякі з цих речовин – отруйні; 43 із них належать до речовин, що викликають рак, наприклад: смола (темна, клейка речовина, що осідає в легенях); чадний газ, що міститься у цигарках; ацетон (ним часто змивають лак для нігтів); амоній (застосовується для чищення одягу в хімчистці); бензин; кадмій (найчастіше міститься в батарейках, може спричинити руйнування печінки, нирок і клітин мозку); формальдегід (використовується для бальзамування тіл небіжчиків, може викликати рак); миш'як (сильна отрута, яку використовують під час лікування зубів) (Прокопчук, 2011, с. 28-32).

Увагу старших підлітків було зосереджено на тому, що куріння призводить до таких захворювань: хвороби дихальних шляхів і легенів, включаючи хронічний бронхіт, емфізему легенів, рак губи і горла, рак легенів; серцево-судинні захворювання, включаючи інфаркт і інсульт; хвороби системи травлення, включаючи виразку шлунку і дванадцятипалої кишки, рак підшлункової залози, а також рак нирок та сечового міхура; зниження функції репродуктивної системи й імпотенції; ампутація ніг: під дією нікотину виникає порушення кровообігу судин нижніх кінцівок; ці зміни можуть викликати потребу ампутації ніг; рак молочної залози (Прокопчук, 2011, с. 28-32).

Потім учням було наведено найвідоміші міфи про куріння:

1. Куріння не таке шкідливе, як кажуть.
2. Більшість дорослих і підлітків курять.
3. Курити модно.
4. Куріння заспокоює нерви.
5. Куріння допомагає зосередитися і краще працювати.
6. Я завжди зможу кинути палити.
7. Куріння сприяє схудненню.
8. Куріння допомагає зігрітися в холодну пору року.

Далі увагу школярів було звернено на те, що існуючі міфи про куріння не відповідають істині, однак, вони впливають на свідомість необізнаних у цьому питанні людей і сприяють формуванню шкідливої звички – паління (Завіша, 2014, с. 7-13), (Прокопчук, 2011, с. 28-32).

На цьому ж занятті з учнями було обговорено шкідливі наслідки впливу алкоголю на організм людини, а саме: ураження нервової системи; пошкодження головного мозку; захворювання на алкоголізм; провали в пам'яті; цироз печінки; серцеві захворювання; погіршення травлення; скорочення тривалості життя; смерть від нещасних випадків (Канішевська, & Лящук, 2017, с. 291).

Після демонстрації відеофрагмента, що розкриває зміст шкідливої звички – вживання алкоголю, учням було запропоновано вікторину «Вірно – невірно». Наведемо її зміст:

1. Алкоголізм – це ознака моральної слабкості.
2. Пияцтво й алкоголізм – одне й те саме.

3. Більшість алкоголіків – безробітні.
4. Помірне уживання алкоголю під час вагітності є нешкідливим.
5. Якщо людина кидає пити, вона відразу перестає вважатися алкоголіком.
6. Тяжке пияцтво збільшує ризик захворіти на рак.
7. Кожен, хто епізодично випиває, може стати алкоголіком (Канішевська, & Ляшук, 2017, с. 293).

Далі з підлітками було обговорено існуючий міф про те, що алкоголь підвищує творчу активність.

1. Багато великих людей були алкоголіками: Юлій Цезар, Петро Перший, Сократ, Декарт, Сенека, Гегель, Ф. Рабле, Д. Лондон, Е. Хемінгуей, С. Єсенін, В. Висоцький, М. Мусоргський.

Всі починали пити потроху, але не змогли зупинитися. Аксіомою є: великі люди дуже часто ставали алкоголіками, жоден з алкоголіків не став ще великим і знаменитим (Давидова, 2016, с. 215-218).

2. Алкоголь має згубний вплив на спадковість. У більшості людей, хворих на алкоголізм, більше третини родичів по батькові були п'яницями. Вчені-медики довели, що якщо перше покоління алкоголіків спивається за 10-25 років, то друге і третє – приблизно за 3-5 років. Причому діти алкоголіків в 7 разів частіше.

Відомий італійський психіатр і криміналіст XIX століття Чезаре Ломброзо наводить наступні факти: «Від одного родоначальника п'яниці Макса Юне з'явилося протягом 75 років 200 осіб злодіїв, 280 нещасних, які страждали сліпотою, ідіотизмом, сухоотою, 90 повій та 300 дітей, передчасно померлих, так що вся ця сім'я коштувала державі понад мільйон доларів».

3. Алкоголь вражає кору головного мозку. Людина стає неуважною, забудькуватою, дратівливою. Після кожної п'ятики в мозку залишаються рубці і шрами. Таким чином, аксіомою є – будь-яка частка алкоголю призводить до ураження клітин мозку.

4. Алкоголь вражає зародкові клітини, з яких розвивається плід. Небезпечним моментом може бути навіть одноразовий прийом невеликої долі алкоголю. Діти, зачаті п'яними батьками, страждають невідворотно (Давидова, 2016, с. 215-218).

Потім акцентували увагу старших підлітків на тому, що жінки під впливом алкоголю втрачають сором, жіночу гідність, виявляють схильність до легковажної поведінки, статево розбещеність.

Таким чином, аксіомою є те, що вживання майбутніми батьками алкоголю – це злочин.

На наступному етапі заняття увагу школярів старшого підліткового віку було звернено на проблему пивного алкоголізму. Так, учням було задано запитання: «Коли людина стає пивним алкоголіком?» (Орієнтована відповідь: Якщо випиває більше 1 л. пива на день; збирається з друзями, щоб розслабитися в компанії бурштинового напою; скаржитися на здоров'я; дратується і нервує, якщо не п'є; не може розслабитися, заснути без пива; п'є вранці пиво, щоб похмелитися; стає володарем «пивного животика»).

Потім учням було запропоновано кілька простих порад, які їм знадобляться, якщо вони побачать ознаки пивного алкоголізму у своїх друзів. Наведемо кілька простих порад:

1. Не мовчи! Розкажи другу про шкоду пива. Постарайся дізнатися причину, чому пиво стало його кращим другом.
2. Відволікайся! Постарайся зайняти друга чимось цікавим, щоб йому не було часу думати про випивку.
3. Ризикни! Спробуй поставити ультиматум – або ти, або вона (пляшка).
4. Умов! Найнадійніший, але й найскладніший спосіб – це переконати, що потрібно звернутися до фахівця – нарколога або психолога (Зінов'єва, 2008).

Далі старші підлітки обговорювали народні прислів'я про шкідливість вживання алкоголю: «Пиття не доводить до пуття»; «Вино людину веселить, а розум забирає»; «П'яному калюжа по вуха»; «Від пива болить спина, від горілки – серце»; «Дурень не робиться, а з п'янки родиться»; «Хміль до лихого людей доводить»; «Пити до дна – не бачити добра»; «Вино з розумом не ладить»; «Хліб на ноги ставить, а вино валить».

На наступному етапі заняття було обговорено проблему вживання наркотичних речовин.

Зі старшими підлітками було проведено вправу «Міфи». Учням було запропоновано ряд висловлювань, що відносяться до проблеми наркоманії, наприклад:

- наркоманія – не хвороба, а розбещеність;
- усі наркомани – злочинці;
- наркотики допомагають зняти напругу;
- марихуана є абсолютно безпечною для здоров'я;
- досить один раз спробувати, щоб стати наркоманом (Фалькович, Толстоухова, & Висоцька, 2007, с. 135).

Так, протягом декількох хвилин старші підлітки обмірковували свою позицію з приводу кожного з цих висловлювань. Учні об'єднувались у групи, відповідно до своїх переконань. Після цього відбулася дискусія, в ході якої кожна група учнів відстоювала свою точку зору.

Старшим підліткам було запропоновано помилкові твердження про наркоманію. Наведемо деякі твердження:

- я перестану вживати наркотик у будь-який момент, коли захочу;
- конопля є менш шкідливою, ніж тютюн;
- звикнути до наркотиків може лише той, хто їх довго вживає;
- залежність виникає тоді, коли людина вживає наркотик ін'єкційно;
- наркотики підвищують творчий потенціал людини, багато відомих людей приймають їх;
- у житті треба спробувати все (Глушко, & Ляшук, 2013, с. 80).

Потім учні за допомогою педагога наводили помилковість наведених тверджень.

Після цього із старшими підлітками було обговорено поради, що допомагають протистояти вживанню наркотичних речовин:

- 1) будь в гарних стосунках з оточуючими тебе людьми;
- 2) умій протистояти впливу наркозалежних (у перший раз, зазвичай, пропонують безкоштовно, пам'ятай – це капкан);
- 3) дружи з людьми, які ведуть здоровий спосіб життя, уникай оточення наркоманів;
- 4) знай всю правду про те, до чого призводить вживання наркотиків;
- 5) піклуйся про своє здоров'я, займайся фізичною культурою та спортом;

- 6) нехай у тебе буде хобі, захоплення;
- 7) уміє просити допомоги в дорослих, коли ти потрапив у важку ситуацію (Глушко, & Лящук, 2013, с. 80).

Наприкінці виховної години старшим підліткам було запропоновано для обговорення «Настанови-правила збереження та зміцнення здоров'я». Наведемо їхній зміст:

1. Пам'ятай, що куріння, алкоголь, вживання наркотиків – шкідливі для здоров'я.
2. Турбуйся про здоров'я, займайся фізичною культурою та спортом.
3. Уживай тільки корисну їжу.
4. Визначай свої помилки; вибачай собі та іншим.
5. Надмірно не захоплюйся комп'ютерними іграми.
6. Уміє протистояти негативному впливу інших людей.

Поглибленню знань старших підлітків про ВІЛ та СНІД, формуванню вміння робити усвідомлений вибір на користь здорового способу життя присвячене заняття з елементами тренінгу «Обережно – СНІД!»

На початку заняття педагогам було зазначено, що СНІД (синдром набутого імунodefіциту) – інфекційне захворювання, спричинене вірусом імунodefіциту (ВІЛ), який уражає імунну систему людини, знижуючи при цьому протидію організму захворюванням.

Від ВІЛ/СНІДу немає ліків і вакцини. Епідемія нестримно поширюється по країнам і континентам. Більше від цього захворювання страждає молодь від 14 до 29 років.

Увагу учнів було зацентровано на тому, що СНІД – це хвороба, яка має багато як соціальних, так і емоційних наслідків не тільки для хворих, а й для їхніх сімей та друзів. Отже, СНІД – це проблема всіх.

Єдиний засіб у боротьбі зі СНІДом – це профілактика захворювання, пропаганда здорового способу життя (Ганзіна, 2011, с. 72-75).

Далі учням було повідомлено, що зараження ВІЛ можливе у таких випадках:

1. При статевому контакті з інфікованими незалежно від статевої орієнтації.

2. При кровообміні з інфікованими (зокрема, при ін'єкційному вживанні наркотиків, пересадці органів інфікованої людини здоровій).
3. При вигодовуванні грудним молоком інфікованою матір'ю малюка.

Якщо ВІЛ-інфікована жінка народжує дитину, то за останніми дослідженнями, ця дитина не обов'язково може бути носієм вірусу. При проведенні антиретровірусної терапії ризик передачі вірусу від матері до дитини знижується до 6 % (Габенко, 2014, с. 44).

Потім підліткам було запропоновано вікторину «Що ти знаєш про ВІЛ/СНІД?». Наведемо її зміст:

1. ВІЛ – це вірус, що спричиняє СНІД (*Так*).
2. Вживання ін'єкційних наркотиків – єдиний шлях зараження ВІЛ (*Hi*).
3. ВІЛ можливо заразитися, якщо користуватися одним посудом з ВІЛ-інфікованим (*Hi*).
4. Щоб запобігти зараження, можна зробити щеплення проти ВІЛ (*Hi*).
5. ВІЛ можливо повністю вилікувати (*Hi*).
6. ВІЛ передається через дружній поцілунок (*Hi*).
7. ВІЛ-інфікований може заразити свого статевого партнера (*Так*).
8. Використання презервативів під час статевого контакту може зменшити ризик інфікування ВІЛ (*Так*).
9. ВІЛ передається через рукостискання (*Hi*).
10. ВІЛ передається через піт та сльози (*Hi*).
11. Використання одноразових шприців може захистити від ВІЛ (*Так*).
12. ВІЛ можливо інфікуватися під час переливання неперевіреної крові (*Так*).

На цьому ж занятті було проведено вправу «Правила безпечної поведінки». Підлітки пропонували правила і записували їх на аркуші ватману. Ці правила обговорювались. Серед правил безпечної сексуальної поведінки було названо: стриманість; цнотливість; використання презерватива; турбота про власне здоров'я.

Отже, найкращий спосіб профілактики зараження ВІЛ – це дотримання правил безпечної поведінки.

Метою ділового практикуму «Як вберегтися від нещастя» було – прищеплення навичок адаптації в сучасному суспільстві та прийомів самозахисту.

У процесі проведення практикуму старшим підліткам було запропоновано для обговорення пам'ятки: «Заповіді самозахисту для підлітків», «Як уберегтися від грабежу і шахрайства», «Прийоми самооборони при нападі», «Як уникнути пограбування квартири» (Дик, 2014, с. 234-248).

Таким чином, у процесі розробки й упровадження програми позаурочної діяльності «Збережи себе сам» використовувався комплекс форм: години спілкування, діловий практикум, заняття з елементами тренінгу, тематичні бесіди, виховні години, круглий стіл, вікторини, усний журнал, конкурс плакатів, проведення дня відмови від паління, акції, флешмоб («Ми проти наркотиків»), перегляд та обговорення документальних фільмів («Збережи націю» (М. Матимиш), «Гірка правда про пиво» (І. Клименко), «Дикі діти» (К. Мурашев), «Обережно – їжа» (О. Савостьянова), «Правда про наркотики (С. Шарасвський), «Ромео і Джульєтта наших днів» (О. Філатова), «Схуднути до смерті» (І. Крячко), «Мобільна революція», «Нелюдська торгівля» тощо); застосовувалися різноманітні прийоми («обмін думками», емпатійні, рефлексивні тощо).

Зпедагогамивикористовувалися наступні форми: круглі столи («Особливості формування безпеки життя у старших підлітків», «Форми і методи формування безпеки життя у старших підлітків як складника цінності життя», індивідуальні консультації; з батьками: бесіди, індивідуальні консультації, батьківські збори («Причини підліткового суїциду. Допомога підліткам в кризових ситуаціях», «Відповідальне та усвідомлене батьківство як передумова безпеки життя підлітків») тощо.

2.2.3. Профілактика інтернет-ризиків та комп'ютерної залежності підлітків

У ХХІ ст. інтернет простір став частиною життя сучасних дітей – його використовують як допоміжне джерело інформації з різних галузей знання у процесі навчання та задоволення допитливості у позанавчальній діяльності, як сферу оперативної кому-

нікації в групах по інтересам, у конструюванні віртуальної реальності, занурення в контент різних сайтів та комп'ютерних ігор, які відкривають можливості самоствердження і спілкування у найсміливіших образах і планах. Інтернет-простір приваблює не тільки широкими можливостями збагачення інформацією, оперативності її отримання, спілкування на тематично різноспрямованих сайтах, у чатах, а й можливостями вести таке спілкування анонімно під вигаданим «ніком», а, отже, не нести відповідальності за допущені непристойності. Окрім того, тривала присутність в інтернет-мережах створює ілюзію зайнятості. У такий спосіб сучасний стан розвитку інформаційного суспільства знаходить безпосереднє проявлення у ціннісних смислах і моделях поведінки як дорослих, так і дітей, які є споживачами інформаційної продукції, зокрема і через канали мережевих систем.

У контексті сучасних тенденцій розвитку Інтернет-простір все більше набуває ознак масового «зараження». Засобами доступу до нього стали не тільки комп'ютери, а й мобільні телефони, що дозволяє їх користувачам бути постійно присутніми в соціальних мережах, в тому числі і перебуваючи в дорозі в різних видах транспорту. Цим особливо активно користуються діти і молодь. Недоступність до інтернету спричинює у них дискомфорт.

Для сучасних підлітків спілкування в інтернеті та гра у комп'ютерні ігри стали не тільки способом проведення вільного часу, але й атрибутом їх соціальної успішності та затребуваності. Загальна доступність мережевих систем, поширеність і різновиди використовуваних ними маніпулятивних технологій справляє великий вплив на соціальне становлення нових поколінь шляхом формування їхніх смаків, уподобань, стилю життя, світосприйняття. Численні дослідження підтверджують, що особливості проявів проблем поведінки у сучасних підлітків певною мірою обумовлені станом розвитку інформаційного суспільства і безконтрольним користуванням ресурсами інтернет мережі та інших видів ЗМІ (Алексєєнко, 2013; Данильчук, 2012; Мороз, 2017; Удалова, Швед, Євсюкова, Кузнецова, Колесникова, 2010).

Вивченню впливу на підлітків Інтернет мережі, комп'ютерних ігор та формуванню у них безпечної поведінки присвячені праці І. Болонова, І. Бурлакова, О. Войскунського, О. Гірченко,

А. Гордєєвої, О.Петрунько, Г. Петрусь, С. Проценко, Н.Сергєєвої, М.Снітко, Х.Турецької, О.Чекстєре, С. Шапкіна та ін.

Основні **ризик** користування глобальною мережею пов'язані з розголошенням конфіденційної інформації (яку можуть використати злочинці), маніпуляціями, розбещенням, кібер-хуліганством, пропагандою жорстокості, тероризму й суїцидальної поведінки, втягуванням у кримінальні структури, формуванням залежностей. Особливу групу ризику з числа користувачів становлять довірливі підлітки, які ще не мають навичок критичного ставлення до отримуваної інформації, внаслідок чого у них почасті формується викривлена картина світу і відчуття вседозволеності, виникає більша ймовірність стати жертвами кібершахрайства і кіберманіпуляцій, учасниками кібербулінгу і кібермобінгу.

Прикладом кібершахрайства є *фішинг* (англ. phishing – «рибалка») – технологія он-лайн шахрайства, яка розроблена з метою отримання доступу до конфіденційної інформації користувача та членів його сім'ї (паролі, логіну, персональних даних, іншої приватної інформації, в тому числі фінансового характеру) та її неправомірне (злочинне) використання. Небезпеку містить оприлюднення дітьми приватної інформації, що розміщується на популярних сайтах, поширюється через блоги, і яка може бути використана проти дітей та їхніх сімей. До такої інформації відносяться персональні та сімейні фотографії, відомості про себе, свою сім'ю та умови проживання, про місце і графік роботи та заробітки батьків (інші доходи чи майновий стан сім'ї), про стан здоров'я або певні проблеми, інша приватна інформація. Здебільшого збір таких даних в мережі інтернет відбувається шляхом розсилання оголошень чи інформаційних листів ніби від надійних адресатів про якісь акції чи подарунки до дня народження з прямим посиланням на спеціально створені фейкові (фальшиві) веб-сторінки, адреси яких потенційно містять підроблене ім'я домену, або сайти, схожі на ті, які підліток відвідує. Шахрайські веб-сервіси поділяються на два типи: одні просто пропонують здійснювати фінансові операції через інтернет (наприклад, поповнювати мобільний телефон, зробити грошовий переказ); інші маскуються під реально існуючі сервіси (копіюють їхній дизайн, використовують схожу назву), використовують логотипи реаль-

них відомих компаній. За багатьма фішинговими схемами пропонується відкрити вкладення, яке може містити вірус або шпигунське програмне забезпечення, здатне записувати натискання клавіш, що використовуються для входу до особистих облікових записів в Інтернеті. В силу природної довірливості окремі діти на подібні запити відгукуються. Проте відповідальність за такі дії дітей покладається, насамперед, на батьків, які не контролюють чим займаються їхні діти в інтернеті та не пояснюють їм, що і кому із життя сім'ї не потрібно розголошувати.

В останні десятиріччя набули поширення такі негативні явища, як інтернетмобінг, кібермобінг, кібербулінг, сутність яких виявляється у систематичному (тривалому в часі) умисному ображанні, висміюванні, залякуванні, шантажуванні, погрозах, приниженні обраних для цього користувачів чи інших осіб шляхом розміщення в інтернеті щодо них пліток, відвертих наклепів, спотвореної об'єктивної інформації, компрометуючих фото, інтимної інформації, а також у зламах електронної пошти тощо. У такий спосіб жертвам мобінгу і боулінгу наносяться великі психічні травми, здійснюється порушення їхніх прав. Кібербулінг або кібермобінг (інтернетмобінг) – це сучасна форма агресії, яка набула поширення з появою мобільних телефонів та інтернету. Для кібермобінгу характерно створення он-лайн груп ненависті до конкретної людини. Подібні «розваги» мають велику популярність серед підлітків. Вони вчиняються анонімно, що ускладнює їх виявлення. Дане явище визначається також як підлітковий віртуальний терор. Подібні дії також позначаються поняттям «кіберсталкінг» (cyberstalking). У міжнародному науковому дискурсі спостерігається дискусія щодо сутнісного значення названих понять. Дискусія полягає в тому, що кібербулінг більшість вчених вважають можливим тільки серед дітей і підлітків, а кіберсталкінг – таким, що більш характерний для дорослих. У контексті таких пояснень і пропонується вживання названих термінів з урахуванням вікової специфіки тих, хто стає учасниками цих явищ. Проблемність боротьби з кібербулінгом і кібермобінгом ускладнює безкарність в інтернет-просторі внаслідок можливої анонімності, коли кожен може видати себе за будь-кого, не відповідаючи за наслідки дій.

Як переконує контентний аналіз поширеної у дитячому і молодіжному середовищі відеоінформації, серед підлітків популярністю користуються *хепі слепінги* – відеоролики з реальними сценами насилля і приниження, найчастіше знятими на мобільні телефони самими ж підлітками у процесі розбірок і знуцання над своїми ровесниками. Вони розсилаються серед однокласників, інших учнів школи, знайомих, викладаються у соціальні мережі. Активно обговорюються на блогах, зі «смакуванням» подробиць і висміюванням жертви насилля, навіть підначуванням до ще більшої жорстокості. Хепі слепінг («happy slapping» – «радісне побиття») – сучасний феномен «насильства заради розваги». Найбільшим попитом у мережі (набирають найбільшу кількість лайків) користуються кадри реального насильства серед дівчат-підлітків. Це явище отримало окрему назву «girl-fights» («дівочі бійки») або «girl-violence» («дівоче насильство»).

Формою вияву он-лайн насилля, а також деструктивного впливу на свідомість сприймаються заклики до асоціальної поведінки, жорстокості, насилля, суїцидальної поведінки, сексуальної експлуатації, кіберхуліганства, які упроваджуються через спеціальні *маніпулятивні технології*, зокрема такі, як:

- ✓ медіа-вірус – інформація (ідеї, події, образи), які захоплюють увагу і набувають миттєвої популярності. Створення медіавірусів спрямовується на нейролінгвістичне програмування та медіа-диверсії з метою формування певних сприйняття і суджень, способу життя, прийняття рішень;
- ✓ астротурфінг – використання сучасного програмного забезпечення або спеціально найнятих проплачених дописувачів (тролей) на веб-форумах, які штучно провокують конфлікти, втягування в діалог з метою виявлення певних соціальних настроїв, зіштовхування різних позицій і підігрівання штучно спровокованих конфліктів, спрямування обговорення у потрібному аспекті з метою подальшого його представлення як домінуючої у суспільстві думки з приводу окремих відомих діячів, різних соціальних явищ, вимог до керівників держави тощо;
- ✓ «веб-бригади» – реально чи віртуально утворені групи інтернет-користувачів, які придумують теми і розміщують

повідомлення і залишають коментарі в соціальних мережах на інтернет-форумах, у постах і блогах, у такий спосіб втягуючи у відверте спілкування на спеціальне тематичне за-
мовлення інших користувачів;

- ✓ різні види агітаційної пропаганди;
- ✓ еталони краси– моделі, критерії краси яких, зазвичай, далеко від реальних параметрів. Для підлітків, які дуже переймаються своєю зовнішністю (оскільки згідно вікових особливостей розвитку їхнє тіло стає непропорційним, а обличчя позначається висипами), такі еталони стають поштовхом для дотримання жорстких дієт (які можуть призвести до анорексії), «накачування» м'язів (інколи це призводить до виснаження організму, розвитку хвороб), перетворюють своє тіло в полотно для татуажу і пірсингу, намагаючись наслідувати тих, кого пропагують як еталон краси. Такими та подібними видами маніпуляцій свідомістю послуговуються як професійні маніпулятори, так і кримінальні структури (Лісовський, 2009;Алексєєнко,2016).

Загалом у сучасних умовах розвитку суспільства спостерігається масове включення маніпуляцій в інформаційно-комунікаційні процеси та відсутність діючої системи соціально-психологічного захисту від маніпулятивних впливів. Довірливість, соціальна незрілість, недостатність соціального досвіду, відсутність необхідної компетентності у дітей та молоді, індивідуальна піддатливість психіки до маніпуляцій сприяють тому, що вони стають жертвами різних маніпуляцій, навіть з важкими наслідками.

В умовах ведення гібридної війни, нав'язаної Україні Російською Федерацією, маніпулятивні технології несуть загрози не тільки особистісному розвитку дітей і молоді, а й національній безпеці. До таких технологій відноситься і *інтернет-екстремізм* – це демонстрація і поширення через засоби інтернет мережі крайньої форми прихильності до певних поглядів, що осуджуються суспільством, заклик до насильницьких дій, які несуть загрозу безпеці населення. Його метою визначається інформаційно-психологічний вплив, спрямований на зміну світогляду і заохочення до екстремістських діянь. Даний спосіб впливу в умовах глобальної інформатизації соціального простору набуває

поширення, оскільки дозволяє охопити широку аудиторію і не за-подіяти руйнувань матеріальних засобів. У такій психологічній війні відбуваються «битви за розуми людей», особливо підростаючих поколінь, за створення певної громадської думки за допомогою контролювання інформаційних потоків в інтернет-просторі. Масовий вплив здійснюється за допомогою цілеспрямованого тиражування і популяризації відеозвернень, певних пісень, екстремістської літератури, поширення неправдивої інформації з метою формування радикальних настроїв. Для цього ведуться масивні інформаційні атаки, зокрема активно використовуються прийом повторення інформації та відповідних ідей, організуються різні тематичні форуми, дискусії, активізується соціальна риторика (яка базується на ідеях справедливості, злагоди, солідарності) виражена у вигляді простих і зрозумілих гасел, але сконструйованих у відповідності до пропагандистських цілей моральної легітимізації насильства, формування «екстремістської свідомості» (Сєдих, 2013).

Як зазначає В. Собольников, осмислення окремих інформаційно-психологічних актів переконує в наявності загальної матриці інформаційно-психологічного деструктивного впливу. Вона включає зміст і певний алгоритм взаємопов'язаних дій по його упровадженню. Важливу роль при передачі смислів відіграють механізми деструктивного характеру, що взаємопов'язані з тенденціями розвитку подій і забезпечують таку спрямованість поведінки, яка вигідна екстремістам (Собольников, 2015b).

Основними психологічними механізмами у розгортанні психологічних воєн фахівці виокремлюють наступні:

1) Механізм трансформації переконань, уявлень, знань, ідей, що стали мотивами поведінки людини і визначили її ставлення до дійсності. Вони активізуються в ситуаціях різних небезпек, які породжують когнітивний дисонанс (зокрема загрози здоров'ю, життю). Такі неузгодженості можуть видозмінювати мотивації.

2) Механізм трансформації стереотипів, де соціальний стереотип представляє систематизований образ будь-якого явища соціальної дійсності, що фіксує в собі її риси. Створення помилкових стереотипів є одним із завдань інтернет-екстремізму.

3) Механізм трансформації установок, де установка розвивається на основі досвіду і схильності людини до певної форми реагування в заданому напрямку. Забезпечується ефективним використанням деструктивних методів і особливих прийомів та способів впливу. В їх числі слід виділити технології дезінформування, маніпулювання, поширення чуток і міфів (Собольников, 2015a).

В інтернеті сучасні діти потерпають також від сексуального насильства і шахрайства – *кібергрумінгу*. Кібергрумінг (або онлайн-грумінг) – це новий вид сексуального насильства проти дітей в інтернеті. Суть явища полягає в тому, що шахраї реєструються у соцмережах під виглядом підлітків, входять в довіру однолітків з метою отримання від них інтимних фото або відео, а потім шантажують тим, що ці фото будуть оприлюднені, щоб отримати ще більш відверті матеріали, гроші або змусити до особистих зустрічей. Явище кібергрумінгу набуло поширення у всьому світі. До його здійснення можуть залучатися цілі угруповання. Зазвичай вони заводять фейкові акаунти в соцмережах, але можуть діяти й через популярні чати онлайн-ігор та інших програм. Успішності кібергрумінгу сприяє знання маніпуляторами дитячої психології, розуміння того, що діти соромляться і бояться розповісти батькам і педагогам про те, що з ними сталося. За даними ЮНІСЕФ – 53% жертв дитячого насильства в інтернеті – молодші 10 років (Anthony Lake, 2017). В Україні з січня 2017 по липень 2018 року на дитячу «гарячу лінію» з питань онлайн-грумінгу звернулося понад тисячу дітей (Кібергрумінг, 2019).

Надзвичайно складною проблемою сучасності стала пропаганда суїцидальної поведінки, безпосередні заклики до самогубства як у мережевій системі інтернет, так і шляхом розсилання смс через Viber, Telegram, Whats App та інші мережі. Алгоритм впливу на психіку неповнолітніх досить чітко проявлений в суїцидальних іграх, зокрема таких, як: «Синій кит», «Розбуди мене в 4.20», «Море китів», «Тихий дім», «Червона сова», «Новий шлях», F57 та ін.), які призвели до суїцидів підлітків. Зазвичай в суїцидальних іграх використовується механізм заманювання до смертельної гри. Головне завдання – постійно бути online, не спати, миттєво відповідати на повідомлення кураторів (наприклад,

на запитання «Сова не спить?»), дивитися вночі психодилічні відео, слухати аудіозаписи з «потустороннього» світу. Адміністратор групи схиляє дитину до виконання таких завдань (квестів), які передбачають нанесення каліцтв або заподіяння болю. Всі ці «квести» в обов'язковому порядку знімаються на відео. Коли адміністратор групи впевнений у тому, що дитина готова до самогубства, створюється музичне аудіо, в якому дитина виступає в головній ролі, та обговорюються усі її проблеми, які вона озвучила «провіднику». Дитині підказується єдиний вихід із усіх проблем – вчинити самогубство. Перед цим вона слухає аудіозапис та робить останній крок. Відеозаписи в подальшому продаються в мережі Інтернет, або в Darknet. Якщо ж дитина відмовляється виконувати якесь завдання, то її шантажують тим, що знають адресу і прийдуть на «розбірки».

Що приваблює та утримує підлітків у таких іграх? Це виконання завдань в ігровій формі, квестів-загадок, здебільшого пов'язаних з наслідуванням дій якихось персонажів молодіжної субкультури; ореол таємничості; переконаність, що до цієї гри можуть приєднатися лише обрані, кращі; алгоритм поведінки, заснований на пошуку в мережі містики; використання містичної символіки і відповідного звукового супроводу; «зворотний лічильник» (зворотний відлік часу, що залишилося жити) як мережеве переслідування, яке залякує і примушує виконувати умови гри. Найбільшою мірою суїцидальні ігри приваблюють підлітків, які мають виражену потребу у відчутті ризику.

В ролі кураторів (адміністраторів) таких ігор з підлітками працюють кваліфіковані психологи, які й спонукають їх до суїциду. Їм важливо отримати зображення та відео, де зняті каліцтва або смерть. Як стверджують представники кіберполіції, адміністратори «груп смерті» продають відео і фото загиблих дітей на закритих форумах з метою збагачення. А діти думають, що це гра, тому і фотографують те, що роблять.

Як показує аналіз численних публікацій, небезпека цього нового для України виду злочинів полягає у впливі на неповнолітніх чітко вивіреної психоемоційної тактики – трансових технік, типових для сект. Вважається, що в організаторів закликів до суїциду існує заснована на даних психологічної науки система введення

дитини в стан знедоленої (страждаючої від сім'ї та іншого оточення) і в подальшому доведення її до самогубства(Пекарникова, 2014; Залякування в інтернеті, 2010; Безродна, Дмитрієв, & Сорокіна, 2011).

Схиляння підлітків до самогубства через інтернет розпочалося в Україні кілька років тому і дотепер активність такого впливу через віртуальний простір не слабшає. Як правило, учасниками «груп смерті» стають ті діти, які не отримують достатньої уваги від батьків. Спроби самогубств серед підлітків – це не тільки результат їх залучення в своєрідну «останню пригоду» через романтизацію смерті чи нав'язування думки щодо їх власної нікчемності і про відсутність сенсу в подальшому існуванні, а й відчайдушні намагання звернути на себе увагу батьків та друзів. Адже підліткові самогубства здебільшого мають демонстративний характер і часто дитина до кінця не розуміє, що робить. Як показує життєва практика, у підлітковому середовищі героїзуються випадки самогубств однолітків, навіюється думка, що саме смерть припинила їх сіре існування і зробила загиблих відомими людьми. Разом з тим, на думку психологів та фахівців з Кіберполіції, наразі багато дітей почали реєструватися у мережових «групах смерті» не через схильність до самогубства, а через цікавість. Це стало своєрідною модою, виявом потягу підлітків до специфічної субкультури. Деякі підлітки навіть використовують те, що вони зареєстровані у «групах смерті», аби шантажувати батьків, вимагаючи від них виконання різних примх. У 2017 році в Україні Кіберполіція заблокувала в інтернеті понад 500 «груп смерті» і 200 акаунтів їх організаторів. «За день до кіберполіції надходить близько 70 звернень про зникнення дітей, з яких у 15-20% підтверджується їх участь в Інтернет-пастках» (Департамент комунікації, 2017).

У міжнародній практиці статистика зростання числа самогубств, ініційованих через інтернет, отримала термін «кіберсуїцид» (cybersuicide). Першою країною, де законом було заборонено такі сайти ще у 2006 році, стала Австралія.

За відсутності довірливих стосунків у сім'ї батьки можуть навіть не підозрювати до певного часу, що їхня дитина стала об'єктом маніпуляцій.

Проведене опитування учнів 5-10 класів міських шкіл України щодо їхніх інтересів в інтернеті показало, що:

- близько 75% приховують від батьків, що саме вони роблять в Інтернеті; майже 60% відвідували порносайти і дивилися порномультфільми;
- більше 35% спілкувалися на секс-форумах;
- близько 80% цікавляться відео зі сценами насилля (кібермобінгу), які викладають в Інтернет їхні ровесники, інколи приймають участь в їх обговоренні на блогах

Результати опитування батьків цих дітей дало наступні результати:

- майже 100% батьків вважають, що знають, що їхні діти роблять в інтернеті;
- майже 80% батьків упевнені в тому, що діти їм чесно розповідають про свої комп'ютерні інтереси;
- близько 65% батьків помічали, що їхні діти поспішають згорнути браузер, якщо вони несподівано заходять до них у кімнату (Алексєєнко, 2016).

За власними даними спостережень компанії розробника антивірусної програми McAfee, підлітки з метою обманювання батьків примінюють наступні хитрощі:

- видаляють історію браузера – 53%;
- видаляють завантажені відео – 34%;
- заходять в інтернет з мобільних пристроїв – 71%;
- створюють новий e-mail, невідомий їхнім батькам;
- варіюють настройки приватності у браузерах – 20%;
- ламають профілі інших людей у соціальних мережах – 15%;
- ламають і читають чужу електронну пошту – 9%;
- створюють власні профілі (невідомі батькам) у соціальних мережах – 10% ;
- використовують чужі (інші) комп'ютери, які не перевіряються батьками; встановлюють паролі та ін. (Десять способів обманювання, 2017).

Компанія «Майкрософт Україна» та представництво ЮНЕСКО оприлюднили результати масштабного дослідження, яким було охоплено 17 тис. дітей різного віку та понад 9 тис. вчителів і батьків в 11 областях України. За даними дослідження більше

половини підлітків (52%) користуються інтернетом, насамперед, для спілкування в соціальних мережах. Дівчата шукають романтики, а хлопці, як правило сексу, тому вони без вагань залишають в інтернеті свої номери телефону (46%), домашню адресу (36%), а також особисті фото (51%). Більше 60% підлітків уже були в ризикових ситуаціях, тобто ходили на зустріч із віртуальними знайомими (Безродна, Дмитрієв, & Сорокіна, 2011). Дослідники з Національного інституту дитячого здоров'я і людського розвитку в США дійшли висновку, що залякування людини в інтернеті online сильніше б'є по психіці, ніж фізичні побої або публічні образи. У 2005-2006 роках вони провели міжнародне дослідження за участю 4,5 тис. дітей та підлітків. Учасників експерименту опитували з метою з'ясування, чи були вони жертвами побиття, образ, бойкотування в реальному житті і чи отримували неприємні повідомлення, чи переслідували їх в інтернеті online, і що вони при цьому відчували. За даними опитувань з'ясувалося, що жертви інтернет-насильства почуваються безпомічними й самотніми в момент online «атаки». Річ у тому, що вони не можуть зрозуміти, хто саме проявляє до них агресію, оскільки не бачать обличчя кривдника і не розуміють, хто саме несе їм загрозу, як від нього можна захиститися. У жертв таких нападів було виявлено рівень депресії значно вищий, ніж у тих, хто зазнає атаки в реальних ситуаціях. Також було з'ясовано, що діти й підлітки, які зазнають агресії в інтернеті, навчаються значно гірше. Дослідження вчених також засвідчило, що у 2009 році понад 20% американських підлітків як мінімум 1 раз протягом 2-х місяців зазнавали фізичних знущань, 53% – вербальних (за допомогою слів), 51% дітей відчували на собі дію бойкоту, а 13,6% ставали жертвами переслідувань та знущань по інтернету (Залякування в інтернеті, 2010).

Систематично неконтрольоване проведення часу в інтернет мережах призводить до розвитку інтернет-залежності. Термін «залежність» (addiction) запозичений з психіатрії з метою ідентифікації проблеми інтернету шляхом асоціювання його з характерними соціальними і психологічними проблемами. Термін «інтернет-залежність» призначений для визначення проблемної поведінки і захоплення в інтернет мережі. У науковій літературі

виокремлюють 5 типів такої проблемної поведінки. З яких для підліткового віку найбільш характерними є наступні:

- ✓ нав'язливе бажання грати в комп'ютерні онлайн ігри (стрілялки – Doom, Quake, Unreal и др., стратегії типу StarCraft, квести);
- ✓ нав'язливий web-серфінг (безкінечні мандри по сайтам, пошук інформації в базах даних).
- ✓ пошук віртуальних знайомств (дуже велика кількість знайомих і друзів у мережі);
- ✓ кіберсексуальна залежність (постійне бажання відвідувати порносайти і займатись порносексом).

Особливі ризики у розвитку комп'ютерної адикції або залежності від мережі інтернет містять у собі *комп'ютерні ігри*. Їх проявом стає змінена свідомість і змінена поведінка, занурення у віртуальний світ, обмеження і звуження реальних інтересів та спілкування. Рольові комп'ютерні ігри значно сильніше впливають на підлітків, які не мають довірливих стосунків з батьками, мало спілкуються у сімейному середовищі і прагнуть до самоствердження в якихось своїх амбітних мріях («бути найсильнішим і непереможним!», «бути багатим», «щоб усі боялися», «бути героєм» тощо).

Конструювання віртуальної особистості (англомовний аналог даного поняття – *virtual identity*) є найбільш типовою стратегією саморепрезентації в інтернет мережі.

Комп'ютерна залежність та інтернет-залежності є різновидами адиктивної поведінки і характеризується прагненням уникнути труднощів і турбот повсякденного життя методом трансформації власного емоційно-психічного стану. Неконтрольований час перебування перед комп'ютером, захоплення рольовими комп'ютерними іграми спричиняють дезадаптацію та особистісні порушення у дитини, які виявляються у зміщенні “Я-реального” і “Я-віртуального”. Унаслідок ідентифікації гравця з головним героєм гри і подальшою потребою перебування у віртуальному світі рольові ігри здатні викликати залежність, яка виявляється у постійному бажанні грати, бути активно включеним у сюжет гри, знову і знову переживати гострі емоційні враження і стани «переможця», «героя».

Аналіз ситуації щодо окремих дітей, які надто захоплюються комп'ютерними іграми та перебуванням у мережі Інтернет, дозволяє зробити висновок про те, що, шукаючи способу втечі від реальних проблем повсякденного життя, діти потрапляють у тенета інших проблем, які ведуть їх до соціальної ізоляції. Не маючи сформованих психологічних механізмів захисту, діти наражають себе на ризик розвитку нав'язливих станів, втрату контролю над віртуальною реальністю (яка починає контролювати їх).

Розвиток «феномену уявного друга» (Г. Старшенбаум) відволікає від виконання певних соціальних обов'язків у реальному житті – від успішного навчання, добросовісного виконання домашніх обов'язків, а також зменшує час перебування на свіжому повітрі і порушує доцільний режим дня, що ускладнює взаємини з батьками, впливає на загальний стан здоров'я. Руйнівний характер комп'ютерної адикції виявляється у втраті значення і цінності емоційних відношень із людьми, загостренні міжособистісних конфліктів, в тому числі і між батьками і дітьми, між дітьми у сім'ї, які виборюють між собою право більшого користування комп'ютером. Ці ризики зумовлюють необхідність профілактичної роботи з підлітками щодо усвідомлення ними можливих ризиків та підвищення рівня контролю з боку батьків щодо часу користування і комп'ютерних інтересів дитини.

Процес ідентифікації інтернет-залежності здійснюється на підставі спостережень за проявами від 1 до 10 симптомів (надмірний час перебування у мережі, приховування реального часу проведеного у кіберпросторі, наростання тривожності в реальному житті та ін.). Зловживання часом перебування призводить до соціальної ізоляції, розвитку депресивних станів, зниження успішності школяра, конфліктів з батьками, втрати друзів тощо.

Отже, основними інтернет-ризиками для підлітків є:

- ❖ Анонімність;
- ❖ Маніпулятивні технології;
- ❖ Сайти і групи в соціальних мережах деструктивної та екстремістської спрямованості;
- ❖ Формування суїцидальної поведінки;
- ❖ Сцени насилля, жорстокості, порнографія;
- ❖ Кібер-булінг/тролінг;

- ❖ Секстинг – пересилання підлітками один одному інтимних відео/фото/текстових повідомлень;
- ❖ Онлайн-грумінг;
- ❖ Розбещення;
- ❖ Втягування в кримінальні тенета і проституцію;
- ❖ Втягування в ігри на гроші;
- ❖ Реклама і продаж будь-якого виду наркотиків.

У *профілактиці* інтернет-ризиків для підлітків необхідно враховувати причини, які обумовлюють їх ризиковану поведінку. До найбільш поширених відносимо наступні:

- намагання привернути увагу до себе чи певної своєї вмілості;
- потреба в сильних і яскравих враженнях та переживаннях;
- бажання ствердитись у власних досягненнях;
- потреба в отриманні соціального заохочення (через чиясь захопленість, похвалу, здивування можливостями тощо);
- неусвідомлення ступеня ризику своєї поведінки;
- відсутність або недостатність необхідної інформації про можливі наслідки;
- несприймання попередження інших, особливо батьків і педагогів, про можливі ризики і небезпеки;
- недооцінка міри тяжкості наслідків;
- вважання себе невразливим;
- переконаність, що тільки ризиковані форми поведінки дають можливість піднятися в очах однолітків, а також дати відчуття свободи від заборон;
- егоцентричність (трактування виникаючих ситуацій з позиції власних потреб).

Високий рівень зацікавленості та масова залученість користувачів підліткового віку до мережевих систем інформації дає підстави для висновків, що заборонними методами виникаючі проблеми наслідок дії інтернет-ризиків вирішити неможливо. Стає очевидним, що до їх розв'язання чи упередження необхідно залучати ресурси самого інтернету. Правові засади профілактики в Україні інтернет-ризиків визначено чинним законодавством, зокрема Законами України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» (Про Основ-

ні засади розвитку) та Стратегією розвитку інформаційного суспільства в Україні (Про схвалення Стратегії).

До вирішення проблеми інформаційної безпеки дітей повинні активно залучатися педагоги, психологи, батьки.

Показовим прикладом може слугувати досвід Ізраїлю (світового лідера в області кібербезпеки) і Фінляндії. Шкільним психологам і соціальній службі Ізраїлю введено обов'язок моніторингу кола спілкування дітей, а також дано право впливати на батьків не тільки інформаційно, заборонним правом та іншими заходами – аж до вилучення дитини із сім'ї за аморальну поведінку батьків, яка може виражатися у відсутності заходів з обмеження доступу для дитини до певного інтернет контенту (секс, насильство та ін.) (Шнітман, 2019).

У Фінляндії викладання інформаційної безпеки є обов'язковим в школах, а батьки, вчителі та соціальні працівники, які забезпечені методичними матеріалами для навчання дітей, в тому числі і щодо онлайнової безпеки (Малюк, &Полянская, 2016).

Королівська спілка громадського здоров'я Великобританії (RSPH) у 2018 році ініціювала флешмоб Scroll Free September та закликала користувачів гаджетів на місяць відмовитись від соцмереж, зокрема Facebook, Instagram, Twitter, Snapchat та інших додатків протягом вересня. Поряд з тим, дві найпопулярніші соціальні мережі світу – Facebook і Instagram анонсували налаштування, які допоможуть користувачам стежити за часом, проведеним у цих соціальних мережах, створювати ліміт на цей час і блокувати повідомлення.

Радою Європи прийнято «Проект проти кіберзлочинності», в межах якого розробляється ідея партнерства правоохоронних органів та надавачів інтернет-послуг у боротьбі з комп'ютерною злочинністю.

З метою забезпечення спілкування в інтернет-мережі, підвищення рівня обізнаності дітей щодо проблем інтернет-безпеки фахівцями розробляються різні, в тому числі інтерактивні технології та форми роботи для школярів. Так, з 2004 року на міжнародному рівні було прийнято рішення про визнання першого вівторка лютого Днем безпечного інтернету (SID). Основна мета такого заходу полягає у підвищенні знань дітей і молоді в галузі

інформаційних технологій та способах захисту інформації, зокрема у сприянні безпечному та відповідальному поведженню в інтернет-мережі, а також у користуванні мобільними телефонами. Популярність такого заходу постійно зростає. До його організації залучаються ресурси некомерційних організацій, ІТ-компаній та інших зацікавлених суб'єктів. Координатором Дня безпечного інтернету є некомерційна організація «InSAFE» (European Safer Internet Network). Щорічно до цього дня проводяться тематичні інформаційні кампанії, до яких активно долучаються заклади освіти в різних країнах. У 2018 році День безпечного Інтернету було проведено під гаслом: «Створи, спілкуйся та поважай: кращий Інтернет починається з тобою».

В освітніх закладах України вже традиційно в тиждень інформатики стало проводити «Години коду» – це щорічна глобальна ініціатива, спрямована на популяризацію інформаційних технологій. До шкіл запрошують професійних програмістів, які розповідають дітям про кодування. До такої ініціативи у світі станом на початок 2019 року вже доєдналося понад 200 мільйонів школярів зі 180 країн світу.

За ініціативи Уповноваженого Президента України з прав дитини до Дня безпечного Інтернету у 2019 році відбулася Всеукраїнська акція #STOP_SEXтинг до Дня безпечного Інтернету. У межах акції в школі с. Хотів проведено урок для учнів 7–11 класів на тему: «Інтимні селфі в Інтернеті – жарт чи небезпечний ризик?». Матеріали до уроку було розроблено у партнерстві з кіберполіцією Києва та ювенальною превенцією Національної поліції України за підтримки Міністерства освіти і науки України (Інтимні селфі в Інтернеті, 2019).

Компанія Google для Міністерства освіти і науки України розробила курс із мережевого етикету та безпеки, щоб навчити усіх охочих безпечно та комфортно працювати в інтернеті. Курс складається з 5 аудіовізуальних модулів, що містять текстові матеріали, відео та короткі тести. Це «Навчання правил безпеки й конфіденційності в інтернеті», «Безпека користування мобільними пристроями», «Правила безпечного пошуку інформації», «Самозахист від фішингу та шахрайства», «Турбота про свою репутацію в мережі» (Как различать, 2018).

З метою надання батькам і педагогам допомоги з питань захисту дітей від впливу шкідливої інформації розроблено ряд посібників і складено перелік рекомендованих для дітей онлайн-ресурсів (Литовченко, Максименко, Болтівець та ін., 2010; Удалова, Швед, & Кузнецова, 2010; Кочарян, & Гущина, 2011; Безпечне користування, 2010).

З квітня 2019 року Український фонд «Благополуччя дітей» розгорнув інформаційно-просвітницьку кампанію за безпечний інтернет для підлітків. Вона проходить під гаслом: Батьківство-це виклик. Будьте пильними, аби чогось не прогавити». У ході кампанії використовуються оригінальні матеріали, розроблені фондом «Даємо дітям силу» (Польща) та інформаційно-просвітницькі матеріали (короткометражні фільми, веб-сторінки, постерни, брошури для батьків, а також сценарії занять з дітьми та батьками, розроблені на допомогу у профілактиці грумінгу та створення онлайн-безпеки дитини).

В наведених прикладах нами окреслено різні стратегії і різні вектори профілактики інтернет-ризиків та комп'ютерної залежності підлітків, яка підпорядковується єдиній меті – формуванню у них безпечної поведінки в мережевих системах. Надзвичайно важливо у такому процесі розвивати власну активність підлітків не тільки на основі засвоєння ними правил, усвідомлення ризиків, а й критичного аналізу власної поведінки. Тільки в такий спосіб у них відкриваються можливості для осмислення проблеми, формується свідомість і необхідна мотивація до зміни поведінки, готовність бути суб'єктами самозміни. Батькам, педагогам, іншим небайдужим дорослим необхідно створювати для підлітків підтримуюче середовище, орієнтувати їх на розвиток альтернативної діяльності шляхом формування у них нових інтересів та залучення до інших привабливих, а також корисних для здоров'я справ, у тому числі до спорту, творчості, суспільно-корисної праці, реального спілкування у колі ровесників. Завдяки цьому відбуватиметься заміщення одних інтересів – іншими, більш реальними і корисними для здоров'я та духовно-морального розвитку.

ВИСНОВКИ

Розгляд наукових ідей підтверджує, що цінність життя має бути пріоритетною серед інших цінностей в умовах поширення насильства, військових протистоянь, збільшення проявів тероризму, масовості споживацької психології, відчуженості людей один від одного, що призводить до помітного знецінення життя, зокрема в підлітковому середовищі.

Цінність життя підлітків – це ставлення вихованців до життя як найвищої людської цінності, що відображається в усвідомленні безпеки життя, пошуку сенсу життя, організації повноти життя на основі творчості та життєвого оптимізму, розвитку життєвої компетентності, створюючи для них можливості гідної людської самореалізації в сучасному проблемному соціумі. Цінність життя відображається в субцінностях: безпека життя, повнота життя, життєвий оптимізм, життєва компетентність, життєстійкість тощо.

На основі проведеного констатувального етапу педагогічного експерименту з'ясовано, що значна частина сучасних підлітків має недостатній рівень сформованості цінності життя, а це вимагає вимогам й очікуванням суспільства і можливостям розвитку дітей.

У роботі визначено та обґрунтовано педагогічні умови формування цінності життя підлітків у взаємодії школи і сім'ї, зокрема на підставі проведених емпіричних досліджень щодо здатності педагогів і батьків здійснювати процес формування цінності життя у підлітків: 1. Підвищення теоретико-методичної готовності вчителів до формування цінності життя у підлітків. 2. Удосконалення взаємодії школи і сім'ї на засадах партнерства і взаємовідповідальності. 3. Організація життєво спрямованих видів діяльності дітей підліткового віку (філософсько-рефлексивної, мистецько-творчої, трудової, спортивної тощо).

Розроблено змістово-методичне забезпечення реалізації педагогічних умов формування цінності життя у молодших і старших підлітків у взаємодії школи і сім'ї.

Підготовлено і апробовано методику позаурочної виховної діяльності, спрямовану на підвищення рівня сформованості цінності життя у дітей молодшого підліткового віку у взаємодії школи і сім'ї (програма для роботи з молодшими підлітками «Життя –

найголовніша цінність людини», тренінг для батьків молодших підлітків «Як уберегти дитину від новомодних загроз її життю»). У зміст роботи з учителями (класними керівниками, шкільними психологами, соціальними педагогами) для активізації формування цінності життя у молодших підлітків упроваджувалися форми навчання: бесіда-диспут, лекція-консультація, ділові ігри, бесіди за круглим столом, брифінги, інтернет-консультації тощо. У розробленій програмі для молодших підлітків передбачено як традиційні форми і методи виховної роботи з молодшими підлітками (бесіди, повідомлення, домашні завдання тощо), так і форми й методи проблемно-пошукового характеру (рольові ігри й вправи, інсценування ситуацій, обговорення казок, морально-етичних оповідань, рефлексія, ігрові ситуації, дискусії, ситуації морального вибору, складання міні-програми розвитку) тощо.

Обґрунтовано, що одним із провідних видів діяльності, до яких доцільно долучати старших підлітків з метою формування субцінності «повнота життя», є філософсько-рефлексивний, що передбачає проведення з учнями 8-9 класів циклу виховних заходів з умовною назвою «Я у світі», активне використання для обговорення творів сучасних українських письменників. З метою поглиблення усвідомлення цінності життя запропоновано: організацію спільних заходів для підлітків, батьків, учителів (свят, екскурсій, спортивних змагань, відвідування культурно-мистецьких установ), стимулювання трудової діяльності підлітків разом з батьками, естетизацію сімейно-виховного простору тощо.

Доведено, що в процесі формування безпеки життя у старших підлітків доцільно використовувати методи: *з підлітками*: створення виховуючих ситуацій, дискусії, приклад, педагогічна вимога, бесіди, переконання, привчання, метод проєктів, рольові та імітаційні ігри, метод позитивного самосприйняття, метод генерування ідей, рефлексія-роздум, аналітико-бібліографічний метод; *з педагогами*: рольові ігри, робота в групах, рефлексія-роздум; *з батьками*: дискусії, робота в групах, рефлексія-роздум. *Форми формування безпеки життя у старших підлітків*: розробка програми «Збережи себе сам», яка включає тренінгові та практичні заняття; круглі столи, акції, тематичні зустрічі, тематичні бесіди, години спілкування, вікторини, свята, акції, флешмоби.

Аналіз результатів експериментальної роботи свідчить про ефективність запропонованих педагогічних умов та змістово-методичного забезпечення формування у підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко, Н., & Кравченко, Ю. (2014). Історія знайомства української педагогічної аудиторії з методикою «Філософія для дітей». *Філософія освіти*, 2 (15), 188–195.
2. Аксенов, Ю. М. (1999). *Деятельностный подход в социально-воспитательной работе с трудными детьми*. (Дисс. канд. пед. наук). Институт педагогики социальной работы РАО, Москва.
3. Алексєенко, Т. Ф. (2016). *Сімейне виховання : концептуалізація ідей теорії і практики*. (Монографія) Умань: ФОП Жовтий О. О.
4. Алексєенко, Т. Ф. (2013). Вплив інформаційних технологій на стан і розв'язання актуальних соціально-педагогічних проблем суспільства. *Наукові записки Тернопільск. нац. ун-ту імені Володимира Гнатюка*, 3, 3–8.
5. *Антология культурологической мысли* (1996). Авт.-сост. С.П. Мамонтов, & А.С. Мамонтов. Москва: Изд-во РОУ.
6. Архангельский, Л. М. (1978). *Ценностные ориентации и нравственное развитие личности*. Москва: Знание.
7. Бадрак, В. (2013). Альберт Камю: творчість, що відсуває смерть. *Дзеркало тижня*. № 40. 1–8 листопада. Взято з: <https://dt.ua/personalities/alber-kamyu-tvorchist-scho-vidsuvaye-smert-.html>
8. Баева, Л. В. (2003). *Ценностные основания индивидуального бытия: Опыт экзистенциальной аксиологии*. (Монографія). Москва: Прометей. МПГУ.
9. Безродна, Д., Дмитрієв, О., & Сорокіна, О. (2011) *ЮНЕСКО: Інтернет небезпечний*. Взято з: <https://www.5.ua/suspilstvo/yunesko-internet-nebezpechnij-37786.html>
10. Бердяев, Н. А. (1994). *Философия творчества, культуры и искусства* : в 2 т. Москва : Искусство. Т.1.
11. Бернс, Р. (1996). *Развитие Я – концепции и воспитание*. Москва: Прогресс.
12. Бех, І. Д. (1998). *Особистісно зорієнтоване виховання: науково – методичний посібник*. Київ: ІЗМН.
13. Бех, І. Д. (2003а). *Виховання особистості*. (Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади). Київ: Либідь.
14. Бех, І. Д. (2003в). *Виховання особистості* (Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади). Київ: Либідь.
15. Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості : підручник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ : Либідь.
16. Бех, І. Д. (2012). *Особистість у просторі духовного розвитку: навчальний посібник*. Київ: Академвидав.

17. Бех, І. Д. (2013). Проблема життєтворчості особистості у наукових пошуках В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 8-9 (серпень – вересень), 9–11.
18. Бех, І. Д. (2017). Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць.(Кн.1), 21, 6-20.Київ.
19. Божович, Л. И. (2008). *Личность и ее формирование в детском возрасте*. Санкт-Петербург: Питер.
20. Бутківська, Т.В. (1997). Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*, 1, 130-137.
21. В Україні зросла кількість самогубств серед дітей: що до цього призводить(2018). *Конкурент : ділове інтернет-видання Волині*. 28.02. Взято з: <https://konkurent.in.ua/news/ukrayina/23931/v-ukrayini-zrosla-kilkist-samogubstv-sered-ditej-scho-do-cogo-prizvodit.html>
22. Варивода, К. С. (2016). Інформаційно-психологічна безпека підлітків в умовах сучасних соціокультурних змін в Україні. *Молодий вчений*, 9.1. (36.1), 17-20.
23. Васильєва, Е. В. (2009). Детское философствование и современное образование. *Преподаватель XXI век*, 1, 127–131.
24. Вишневецький, О. І. (1997). Концепція демократизації українського виховання. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції*(с. 78-112).Київ: Школяр.
25. Волкова, Н. П. (2002). *Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ : Видавничий центр «Академія».
26. Волькин, В. И. (2008). *Педагогика в схемах и таблицах: учебное пособие*.Ростов н/Д : «Феникс».
27. Габенко, Л.(2014). СНІД і ми. Попереджений, значить озброєний. *Соціальний педагог*, 4 (88) квітень, 43–45.
28. Ганзіна, О. В. (2011). О СПИДе без табу. *Все для вчителя. Інформаційно-практичний бюлетень*, 72-75.
29. Гинатуліна, О. А. (2010). Ценность существования человека в философии жизни. *Вестник Вятского государственного университета*, 4 (3), 51–54.
30. Глушко, Н. В., & Ляшук, О. С. (2013). *Профілактика шкідливих звичок у дезадаптованих підлітків. Науково-методичний посібник*. Київ : Інститут проблем виховання НАПН України.
31. Гончар, Л. В. (2017). *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку*(Монографія). Київ: ТОВ «Задруга».

32. Гончар, Л.В. (2018). *Теоретико-методичні засади формування батьківсько-дитячих взаємин*. (Дис. докт. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
33. Гринишин, І. (2005). Психологічні особливості суїциду неповнолітніх. *Обрії: науково-популярний журнал*, 2 (21), 18-23.
34. Грицай, Ю. О. (2005). *Теорія і методика виховання. Курс лекцій: Навчальний посібник*. Миколаїв. Вид-во МДУ ім. В. О Сухомлинського.
35. Гуревич, П. С. (2010). *Философская антропология* : учеб. пособие. 2-е изд., стер. Москва : Издательство «Омега-Л».
36. Гуревич, П.С. (1988). Человек и его ценности. *Человек и его ценности*. (Ч.1)(с. 1-15). Москва: ИФАН.
37. Гуров, С. (2018). Сутність духовно-моральних цінностей особистості у філософсько-педагогічному дискурсі. *Молодь і ринок*, 6(161), 85-90.
38. Гуцан, Л. А. (2018). Теоретичне підґрунтя дефініції «ціннісне ставлення до праці» у контексті змісту трудового виховання молодших школярів. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 рік* (с. 89-96). Івано-Франківськ.
39. Давыдова, А. В. (Авт.-сост) (2016). *Классные часы: 11 класс*. Москва : ВАКО.
40. Данильчук, Л. О. (2012). Ризики та небезпеки мережі Інтернет: до проблеми інформаційної захищеності дітей. *Педагогічний дискурс*. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. 13, 68-71.
41. Данченко, С. П. (2004). *Практикум в курсе «Основы безопасности жизнедеятельности» как условие адаптации учащихся к экстремальным ситуациям*. (Дисс. канд. пед. наук). Санкт-Петербургская академия постдипломного педагогического образования, Санкт-Петербург.
42. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти* : матеріали науково-практичної конференції. Харків, 6 квітня, 2013.
43. Дементьева, И.Ф. (2012). Семейное воспитание в современном мире. *Социальная педагогика*, 3, 5-11.
44. Департамент комунікації Національної поліції. (2017). Взято з: <https://sensor.net.ua/ua/n430256>
45. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2008 року) (2010). Київ: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту.
46. Десять способів обманювання підлітками своїх батьків в інтернеті (2017). Взято з: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/10/21/227032/>

47. Дик, Н. Д., & Дик, Т. И. (2007). *Воспитательная работа со старшеклассниками*. Ростов н/Д : «Феникс».
48. Динамика ценностей населения реформируемой России (1996). Отв. ред.: Н. И. Лапин, Л. А. Беляева. Москва: УРСС.
49. Дорожко, І. І. (2015). Філософія родинного виховання у сучасних соціокультурних контекстах . *Гілея: науковий вісник*, 94, 259-263.
50. *Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту*: щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року (2015). Київ: Держ. ін.-т сімейної та молодіжної політики.
51. *Духовні цінності українського народу*(1999). Івано-Франківськ: Плай.
52. Єреміца, Віталій.(2018).Українці втрачають відчуття щастя – звіт ООН*Радіо Свобода*,14 березня. Взято з: <https://www.radiosvoboda.org/a/29099224.html>
53. Єрмоленко, А. О., &Єрмоленко, І. В. (2017). Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій особистості в сучасних умовах. *Молодий вчений*, 9 (49), 109-113.
54. *Жизнь как ценность*(2000).(Отв. ред. Л. И. Фесенкова). Москва : ИФРАН.
55. Журба, К. О. (2000). *Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
56. Завіша, Г. (2014). Здоровий вибір. Заходи тижня боротьби з курінням. *Психолог*, 6 (342),7–13.
57. Залюкування в інтернеті болючіше, ніж у житті (2019). Взято з: <http://topnews.volyn.ua/society/2019/04/08/10728.html>
58. Зверева, І. Д., & Петрович, Ж. В. (2014). *Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: методичний посібник для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми: 9 клас*. Київ, ФО-П Буря О.Д.
59. Здравомыслов, А. Г.(1986).*Потребности. Интересы. Ценности*. Москва: Политиздат.
60. Зиновьева, О. (2008). Шість причин не пити пиво. *Инфо про здоров'я*, 20, 10-12.
61. Зінченко, Н. В.(2011). Підліткова агресія: захисна реакція або крик про допомогу? Поради психолога. Взято з: http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/24716/
62. Ігнатенко, П. Р. (1997). Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблем. *Педагогіка і психологія*, 1, 118-123.
63. Ігри зі смертю у дітей: що це і хто цим керує? (2018). *TIMES.ZT : інформаційно-аналітичне видання*.18.02.Взято з: <https://times.zt.ua/ihry-zi-smertyu-u-ditej-shho-ce-i-xto-cym-keruye/>

64. Каган, М. С. (1997). *Философская теория ценности*. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис».
65. Как различать фейковые новости (2018). *Аналітичний портал «Слово і Діло»*. Взято з: <https://gu.slovovidilo.ua/>
66. Камю, А. (1990). *Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство*. Пер. с франц. Москва : Политиздат.
67. Канішевська, Л. В. (2011). Підготовка старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві (вихідні концептуальні положення). *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Кн. 2), 15, 88-97.
68. Канішевська, Л. В. (2011). *Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності*. (Дис. д-ра пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
69. Канішевська, Л. В. (2012). Готовність педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів до формування життєвого самовизначення старшокласників. *Педагогічна освіта : Теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць*, 18, 59-63.
70. Канішевська, Л. В. (2014). Формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та молоді* (Кн. 1), 18, 297-305.
71. Канішевська, Л. В., & Ляшук, О. С. (2017). *Теоретико-методичні аспекти профілактики шкідливих звичок в учнів 5-6 класів шкіл-інтернатів*. (Монографія). Київ : Компрінт.
72. Канішевська, Л. В. (2012). Дослідження проблеми виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів. *Педагогічний альманах : збірник наукових праць. Херсон КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*, 16, 213-220.
73. Карпенчук, С. Г. (1997). *Теорія і методика виховання: навчальний посібник*. Київ : Вища школа.
74. Качак, Т. (2017). Підлітковий суїцид у літературі для юних. Взято з: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2017/12/14/075019.html>
75. Кібергрумінг: як захистити дітей (2019). Взято з: <https://p.dw.com/p/3VnOI>.
76. Кіслова, В. (2015). Дитячий та підліткових суїцид. *Безпека життєдіяльності*, 11 (листопад), 33-35.
77. Кон, И. С. (1982). *Психология старшеклассника*. Москва : Просвещение.
78. Корба, Галина. (2018). Хто така Момо, чому вона лякає дітей і як захиститися? *BBC News Україна*. 13 серпня. Взято з: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45172911>

79. Кочарян, А., & Гущина, Н. (2011). *Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі: навчально-методичний посібник*. Київ.
80. Кравченко, Т. В. (2009). *Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи*. (Монографія). Київ: Фенікс.
81. Кричевский, Р.Л. (1987). О механизме детерминации статуса личности в социальной группе. *Проблемы формирования ценностных ориентаций и активности личности в её онтогенезе: Межвузовский сборник научных трудов*(с. 128-143). Москва: МТИ.
82. Куприянов, В. Б. (2007). Вариативность педагогических условий социального воспитания школьников. Взято з: <http://altruism.ru/sengine.cgi/5/28/20/2/3>
83. Леонтьев, Д. А. (1996). От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности. Взято з : <http://mary1982.narod.ru/leontiev.html>.
84. Литовченко, І., Максименко, С., Болтівець, С. та ін. (2010). *Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі: посібник для батьків* Київ: ТОВ «Видавничий будинок «Аванпост-Прим»
85. Лісовський, П. М. (2009) *Феномен маніпуляції свідомістю: сутність, структура, механізм у сучасному суспільстві (соціально-філософський аналіз)* (автореферат дисертації на ступінь кандидата наук).
86. Людина в сфері гуманітарного пізнання (1998). Київ: Український Центр духовної культури.
87. Малиношевський, Р. В.(2017). Цінності життя старших підлітків як проблема педагогічного аналізу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр.(Кн. 2), 21, 20–30.
88. Малюк, А. А.,& Полянская, О. Ю. (2016).Зарубежный опыт формирования в обществе культуры информационной безопасности. *Безопасность информационных технологий* (4).
89. Мардахаев, Л. В.(2014). Семейное воспитание: проблемы и особенности. *Вестник Челябинского государственного университета*, 13 (342). *Образование и здравоохранение*, 4, 173-178.
90. Матвійчук, О. С. (1997). Психокорекційний тренінг як засіб профілактики девіантної поведінки підлітків (фрагмент). *Практична психологія та соціальна робота*, жовтень, 21-23.
91. Матюхіна, О. А. (2013). Життя як найвища цінність буття – провідна ідея філософії Альберта Швейцера. *Вісник Національного авіаційного університету*, 2, 47–51.
92. Левченко, К.Б.,Удалова, О.А., & Ковальчук Л.Г. (2010).*Безпечне користування сучасними інформаційно-комунікаційними техноло-*

- гіями: методичні рекомендації. Взято з http://lib.selyam.net/tw_files2/urls_102/116/d-115783/7z-docs/1.pdf
93. Мороз, В. (2017). Досліджуємо ризики в сфері Інтернет-свободи. Взято з: <https://netfreedom.org.ua/doslidzujemo-ryzyku-v-sferi-internet-svobody-rezultaty-doslidzennia/>;
 94. Моссоулина, Л. А. (2002). *Методика проектирования и технология формирования культуры безопасности жизнедеятельности (на примере специалистов нефтетеchnологического профиля)*. (Авто-реф. дисс. канд. пед. наук), Тольятти.
 95. Мудрик, А. В. (2002). *Социальная педагогика :ученик для студ. пед. вузов*. Москва: Издательский центр «Академия».
 96. Мусієнко, О., Лемешко, О., & Самойлик, С. (2016). Роль фізичної культури і спорту у формуванні духовної складової особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 15, 391-399.
 97. Невмержицька, О. В. (2015). Виховання цінностей особистості в епоху культурних змін. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 1 (9), 25-30.
 98. Немов, Р. С. (1998). *Психология* : в 3-х кн. Москва : Гуман. изд. центр ВЛАДОС. Кн. 2 : Психология образования : учеб. для студентов высш. учеб. заведений. 3-е изд.
 99. Нечитайло, И. С. (2015). *Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность?* (Монография). Харьков : Изд-во НУА.
 100. *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи.* (2016). Київ: Міністерство освіти і науки України.
 101. *Нова українська школа: порадник для вчителя* (2017). Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди».
 102. *Новий тлумачний словник української мови* (1999). У 4-х т. Т.4. Київ : Вид-во «Аконіт».
 103. Оржеховська, В. М. (2008). Формування здорового способу життя: стратегія розвитку. *Науковий світ*, 10, 28-30.
 104. Орлов, К. А. (2009). *Формирование гуманных отношений младших подростков во внеучебной деятельности*. (Дис. кан. пед. наук). Московский государственный гуманитарный университет им. М.А. Шолохова, Москва.
 105. *Педагогическая антропология* : учеб. пособ. (1998). Авт.-сост. Б. М. Бим-Бад. Москва : Изд-во УРАО.
 106. Пекарникова, М. М. (2014) Генерирование индивидуального виртуального пространства: психологический аспект. *Философия и гуманитарные науки в информационном обществе*. 2014. (1). 95-104.

107. Пивний алкоголізм : симптоми, ознаки, наслідки та лікування (2007).Взято з: <http://hollydolly.com.ua/pivnij-alkogolizm-simptomi-oznaki-na.html>.
108. Пінчук, Н. І. (2010). *Психологічні фактори розвитку технічно обдарованої особистості в підлітковому віці*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Університет менеджменту освіти, Київ.
109. Поліція розповіла про нові суїцидальні флешмоби серед підлітків (2017). Взято з: <http://nv.ua/ukr/ukraine/events/politsija-rozpozivila-pro-novi-sujitsidalni-fleshmobi-sered-pidlitkiv-725613.html>.
110. Пометун, О. І., & Пироженко, Л. В. (2005). *Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-методичний посібник*. Київ : А. С. К.
111. Попович, А. П., & Гарин, Э. В. (2018). Трудовое воспитание как основа гармоничного развития личности. *ModernhighTechnologies*, 6, 216-220.
112. *Про деякі питання організації в закладах освіти виховної роботи щодо безпеки й благополуччя дитини в 2018/2019 навчальному році: лист міністерства освіти і науки України № 1/9-486від 07 серпня 2018 року* (2018). Взято з: <https://kristti.com.ua/pro-deyaki-pytannya-organizatsiyi-v-zakladah-osvity-vyhovnoyi-roboty-shhodo-bezpeky-j-blagopoluchchya-dytynu/>
113. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України. (2007).Взято з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
114. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні (2013). Взято з: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80>:
115. Поставий, В. Г. (Ред.), Хромова, О. Л., Алексеєнко, Т. Ф., Докукіна, О.М., Журба, К.О., Кравченко, Т.В., ... Толстоухова, С.В. (2003). *Програма формування педагогічної культури батьків*. Київ: Державний центр соціальних служб для молоді.
116. Прокопчук, Ж. В. (2011). Правда про куріння. *Шкільному психологу*. 5 (29) травень, 28-32.
117. Ретюньских, Л. Т. (2015). «Философия с детьми» как понимающая стратегия образования. *Академический вестник. Вестник Санкт-Петербургской академии постдипломного педагогического образования*, 4 (30), 23–29.
118. Рокич, М. (1995). Методика «Ценностные ориентации»(с.140-144). В *Психология личности: Тесты, опросники, методики*. Москва: Геликон.
119. Ручка, А. А.(1987). *Ценностный подход в системе социологического знания*. Киев: Наукова думка.

120. Садовий, М. (2014). Особливості трудового виховання і профорієнтації в умовах нової парадигми освіти. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія «Педагогічні науки», 125, 32-37.
121. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности (1979). Под. ред. В. А. Ядова. Ленинград : Наука.
122. Селевко, Г. К. (1998). *Современные образовательные технологии: учебное пособие*. Москва : Народное образование.
123. Седих, Н.С. (2013). Соціально – психологічні особливості залучення молоді в терористичну діяльність. *Національна безпека* 3(26), 471-481.
124. Ситаров, В. А., & Романюк, Л. В. (2016). Соотношение ценностей и потребностей личности в современном обществе. *Культура и общество*, 4, 124-130.
125. Скрипченко, О. В., & Долинська, Л. В. (2006). *Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник*. Київ: Каравела.
126. Слостенин, В. А., & Чижаківа, Г. І. (2003). *Введение в педагогическую аксиологию: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений*. Москва: Академия.
127. Смелзер, Н. (1994). Социология. Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов. Москва : Феникс.
128. Соболевников, В. В. (2015а). Архетипическое обоснование деструктивности в контексте бинарности как структурообразующего принципа. *Сибирский педагогический журнал: научное периодическое издание*. (3). 15-18.
129. Соболевников, В. В. (2015b). Место и роль психологического воздействия в стратегии ведения «гибридных» войн НАТО. *Гуманитарные проблемы военного дела: Военно-научный журнал*. (3). 25-31.
130. Соловьева, Н. Р. (2000). *Воспитание гуманистических межличностных отношений подростков во внеучебной деятельности*. (Дис. кан. пед. наук). УГАФК, Челябинск.
131. *Софія Русова і Галичина: збірник статей і матеріалів* (1996). Івано-Франківськ: Вік.
132. Сохань, Л. В. (2010). *Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба* : Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий. Киев : Изд. Дом Дмитрия Бурого.
133. Столович, Л. Н. (1994). *Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии*. Москва: Республика.
134. Сухомлинська, О. В. (1997). Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми. *Педагогіка і психологія*, 1, 105-110.

135. Сухомлинський, В. О.(1976а). Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк. Т. 1.
136. Сухомлинський, В. О.(1976b). Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк.Т. 2.
137. Сухомлинський, В. О. (1977а). Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк., Т. 4.
138. Сухомлинський, В. О. (1977b).Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк., Т. 5.
139. Таланов, В. М., &Ефимов, В. И. (2015). Личность: общечеловеческие ценности, забота о себе и выбор смыслов жизни. *Философские науки. Международный журнал экспериментального образования*, 8, 75–81.
140. *Театр в школе* : сборник пьес (1996). Вступ. статья В. Розентуллера. Москва : Парсифаль.
141. Тормосина, Н.Г. (2014). *Психологическая профилактика аутодеструктивного поведения в подростковом возрасте*. (Дисс. канд. психол. наук). Ставропольский государственный университет, Ставрополь.
142. Трунев, С. И. (2008). Жизнь как ценность: проблемы и противоречия. *Философия и общество*, 4, 118–125.
143. Удалова, О., Швед, О., Кузнєцова, О. та ін. (2010).*Безпечно користування сучасними інформаційно-комунікативними технологіями*. Київ: Україна;
144. «Інтимні селфі в Інтернеті – жарт чи небезпечний ризик?»Матеріали до уроку. (2019). Взято з:https://mon.gov.ua/ua/news/5-lyutogov-shkolah-projde-akciya-stop_sexting-ta-urok-dlya-pidlitkiv-intimni-selfi-v-interneti-zhart-chi-nebezpechnij-rizik
145. Усик, С. , & Богданович, Л. (2018). Як навчити безпеці у віртуальному світі. *Безпека життєдіяльності*, 10 (жовтень), 23-24.
146. Фалькович, Т. А., Толстоухова, Н. С., & Высоцкая, Н. В. (2007). *Подростки XXI века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8–11 классы*. Москва : ВАКО.
147. Федорченко, Т. Є. (2013). *Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища*. (Дис. д-ра пед. наук). Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Луганськ.
148. *Філософія: підручник*(1995). Київ: Вища школа.
149. Фромм, Э.(1995). *Бегство от свободы*. Пер. с англ., общ. ред. П. С. Гуревича. Москва : Издательская группа «Прогресс».
150. Хромова, О. Л., & Кравченко, Т. В. (2001). Формування позитивного Я-образу у дітей підліткового віку.*Виховна діяльність сучасної сім'ї*, 22-29.

151. Цуркан, Т.Г. (2017). *Формування педагогічної культури батьків молодших школярів у взаємодії сім'ї і школи*. (Дис. канд. пед. наук). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань.
152. Чавчавадзе, Н.З. (1984). *Культура и ценности*. Тбилиси: Мецниереба.
153. Черниш, Н. (2003). *Соціологія : курс лекцій*. Львів : Кальварія.
154. Числовська, Н. В. (2003). Вплив сім'ї на формування шкідливих звичок у дітей. *Матеріали круглого столу «Сучасна загально-освітня школа та репродуктивне здоров'я»*, 81-82.
155. Шахрай, В. М. (2005). *Соціально-ціннісний аспект діяльності дитячого театру*. (Монографія). Біла Церква : Вид-во Семенка С.
156. Шахрай, В. М. (2016). *Формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва*. (Монографія). Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В.
157. Шахрай, В. М. (2017). Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. *Народна освіта*: електрон. наук. фахове вид., 3 (33). Взято з: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5045
158. Шахрай, В. М. (2018а). Діагностика сформованості цінності життя у підлітків. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 рік*(с. 324–328). Івано-Франківськ: НАІР.
159. Шахрай, В. М. (2018b). Наукові ідеї про цінність життя в контексті їх використання у вихованні підлітків. *Інноваційна педагогіка* (Т.2), 4, 113-117.
160. Шахрай, В. М. (2018с). Стан сформованості цінності життя у підлітків: аналіз результатів дослідження. *Теоретико-методичні засади виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*, 22, 284-294.
161. Швейцер, А. (1973). *Культура и этика*. Пер. с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского, общ. редакция и предисловие проф. В. А. Карпушина. Москва : Прогресс.
162. Шекетера, А. А. (2015). Психологическая безопасность как условие личностного развития выпускников школ. *Сибирский психологический журнал*, 58, 88–99
163. Шелер, М. (1988). Положение человека в космосе (с. 31–95). В *Проблема человека в западной философии: переводы*. Сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. Москва: Прогресс.
164. Шнитман, Я. (2019). *Израильское право: Социальные службы и права семьи*. Взято з: <https://pravo.israelinfo.co.il/articles/sem/2510?print>

165. Шульга, Р. (2006). Соціокультурний вимір художнього життя в Україні (с.339–361). В*Культура. Суспільство. Особистість : навч. посіб.* (за ред. Л. Скокової). Київ : Ін-т соціології НАНУ.
166. Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту(2015).*Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року*. Київ:Держ. ін.-т сімейної та молодіжної політики.
167. Anthony,Lake (2017) *Children in a Digital World* [The State of the World's Children 2017: Children in a Digital World examines the ways in which digital technology has already changed children's lives and life chances – and explores what the future may hold]UNISEF. Взято з:<https://osvitoria.media/news/yunifef-opublikuvav-dopovid-pro-standitej-u-tsyfrovomu-sviti/>.
168. Eaude, T. (2016). Statements of values in a time of uncertainty. *International Journal of Children's Spirituality*, 21:2, 87–89.
169. Kanishevskaya, Liubov (2018). Theformationoftheimmunitytotheuseofpsychoactivesubstancesbyteenagersasthetendency of the formation of the life safety. *Topical is sueso feducation: Collective monograph..* Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 231-243.
170. King U. (2013). The spiritual potential of childhood: awakening to the fullness of life. *International Journal of Children's Spirituality*, 18:1, 4–17.
171. MaioG. (2018, January 10).Why society needs a more scientific understanding of human values.*The Conversation*. Retrieved from<http://theconversation.com/why-society-needs-a-more-scientific-understanding-of-human-values-82537>
172. Ratzan, S. C. (2008). Valuing Health with Values. *Journal of Health Communication: International Perspectives*, 13:3, 205–207.

Наукове видання

Шахрай Валентина Михайлівна, **Алексєєнко** Тетяна Федорівна,
Гончар Людмила Вікторівна, **Канішевська** Любов Вікторівна,
Малиношевський Руслан Васильович

ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ ПІДЛІТКА: СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ

монографія

Комп'ютерна верстка – *В.М. Яценко*
Обкладинка – *Ю.В. Тарасова*

Формат 60x84/16. Ум. др. арк. 7,91.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05,
моб. тел.: (050) 457-24-24 – приймальня,
(068) 3700-470 – роздрібний продаж,
(068) 3700-477 – гуртовий продаж
E-mail: design@imex.kr.ua
facebook.com/ImexPublishing